Centraal Planbureau

Novemberraming: Economische vooruitzichten 2021

De Nederlandse economie is na de eerdere terugval in handel en productie in het derde kwartaal **scherp opgeveerd**.

De tweede golf contact-beperkingen leidt echter tot een **nieuwe (kleinere) terugval** en de onzekerheid blijft groot.

+2,8%

In de basisraming, die ervan uitgaat dat de coronacrisis in Europa onder controle is, **groeit de economie in 2021 met 2,8%, na een krimp van ruim 4% in 2020**.

De werkloosheid loopt op tot meer dan 6% in 2021. Vooral jongeren, flexwerkers en zzp'ers worden geraakt.

In het 'start-stop-scenario', waarin nieuwe coronagolven volgen en vaccins onvoldoende beschikbaar of werkzaam zijn, krimpt de economie in 2021 met 0,6% en loopt de werkloosheid op richting de 8%.

-4,6%

Het **begrotingstekort daalt** van 6,1% bbp dit jaar, naar 4,6% volgend jaar.

De **staatsschuld stabiliseert** en komt in 2021 uit op 59% van het bpp.

CPB Raming

november 2020

Herstel, maar onzekerheid blijft

De Nederlandse economie is in het derde kwartaal scherp opgeveerd na de historische terugval in handel en productie een kwartaal eerder.

De tweede golf contactbeperkingen leidt echter tot een nieuwe (kleinere) terugval en de onzekerheid blijft groot

Economie herstelt, maar komt niet terug op oude niveau

verandering bbp per kwartaal t.o.v. vierde kwartaal 2019 (2019 = 100)

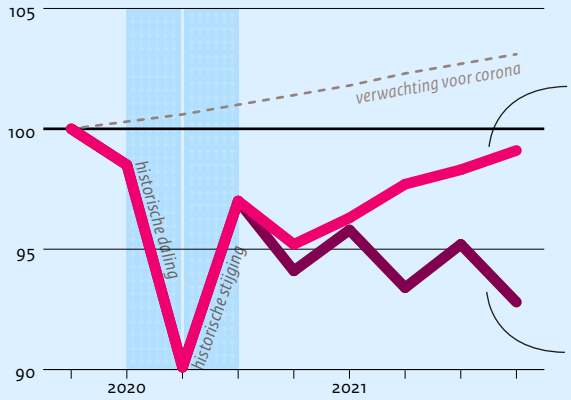

Basisraming: epidemie komt onder controle met testen, bron- & contact-onderzoek en vaccins

Scenario: nieuwe grootschalige contactbe-perkingen in 2021, vaccins onvoldoende effectief

arbeidsmarkt

Forse oploop van werkloosheid is beperkt door steunmaatregelen en herstel in derde kwartaal. Herstel uit zich eerst in stijging gewerkte uren

werkloosheid in % beroepsbevolking

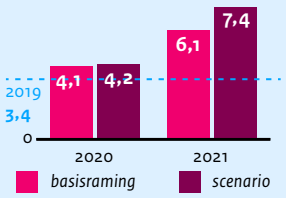

verandering gewerkte uren per persoon geïndexeerd, vierde kwartaal 2019 = 100

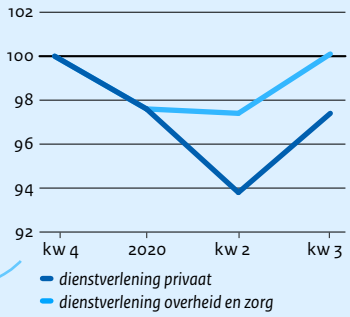

De coronacrisis treft vooral flexwerkers, zzp'ers en jongeren hard

overheid

Het begrotingstekort neemt in 2021 af door herstel en de afbouw van steun. In het scenario zet het herstel later in en is er langer steun nodig

begrotingssaldo in % bbp

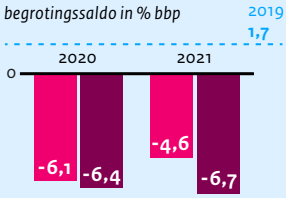

De steunmaatregelen en recessie brengen de overheidsfinanciën ook in het scenario niet in gevaar

overheidsschuld in % bbp

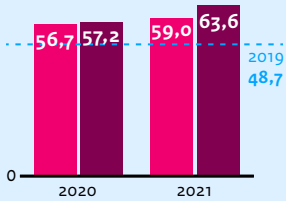

Wat was er gebeurd met de economie zonder lockdown? Ook dan was de consumptie gedaald, en mogelijk zelfs meer, omdat mensen uit besmettingsangst vrijwillig afstand houden en bijvoorbeeld horeca en winkels mijden

Zie pagina 13 → daling van consumptie doet economische kosten van een lockdown hoger lijken dan ze zijn

© Centraal Planbureau, Den Haag 2020

Samenvatting

Het verloop van de coronapandemie blijft zeer ongewis en daarmee is de onzekerheid over de economische vooruitzichten groot. Sinds de zomer is het aantal coronabesmettingen weer opgelopen en kennen Nederland en de rest van Europa een tweede besmettingsgolf. Dit heeft geleid tot herinvoering van contactbeperkende maatregelen. Het is op dit moment onduidelijk of deze maatregelen de verspreiding van het virus voldoende remmen en hoe lang ze van kracht zullen blijven. Ook is het nog ongewis of er nieuwe besmettingsgolven zullen volgen. Daarmee blijft de onzekerheid over de economische ontwikkeling in 2021 groot. Vast staat wel dat de grotere onzekerheid nadelig uitwerkt op consumptie en investeringen. Tochis het ook zo dat de economie na de eerste coronagolf een grote veerkracht heeft getoond, tot uitdrukking komend in de zeer sterke bbp-stijging in het derde kwartaal

Om aan de grote onzekerheid recht te doen, is naast de basisraming het start-stop-scenario opgenomen waarin we ervan uitgaan dat na de tweede golf nieuwe golven volgen en eventuele vaccins nog onvoldoende beschikbaar of werkzaam zijn. Zo'n verloop van de pandemie leidt volgend jaar tot nieuwe grootschalige contactbeperkingen en weer tot negatieve effecten op de Nederlandse economie. In de basisraming is de epidemie met behulp van het testbeleid en bron- en contactonderzoek wel onder controle en veronderstellen we dat vanaf midden volgend jaar massaal gevaccineerd zal worden. In deze omstandigheden kan in 2021 sprake zijn van herstel van productie en bestedingen. Wel gaan we ervan uit dat dat dit herstel onvolledig blijft en de tweede golf buffers verder aantast. Ook verwachten we dat de stijging van de werkloosheid voortduurt en dat faillissementen tot schade aan immaterieel en menselijk kapitaal leiden.

Ondanks stevig herstel in het derde kwartaal van 2020 zijn productie en bestedingen nog steeds fors lager dan voor de corona-uitbraak. Na de grootste kwartaal-op-kwartaaldaling van het bbp in het tweede kwartaal van 2020 (-8,5%) is in het derde kwartaal de grootste stijging ooit gevolgd (+7,7%). Desondanks is het bbp-volume nog altijd 3,0% lager dan eind 2019, een uitzonderlijk grote daling.

De tweede coronagolf en de daarbij horende nieuwe contactbeperkingen hebben een nadelig effect op productie en bestedingen in het vierde kwartaal. Naar verwachting neemt het bbp af ten opzichte van het voorgaande kwartaal. De beperkt beschikbare informatie (pinbetalingen, mobiliteitsdata; voorlopende vertrouwensindicatoren) wijst hierop. De daling is echter kleiner dan in het tweede kwartaal. De industrie is nu beter ingespeeld op de beperkingen die corona met zich meebrengt. Detailhandel en contactberoepen werken nu grotendeels door, er is minder ziekteverzuim en productiviteitsverlies doordat de scholen dit keer open blijven. Ook neemt de productie van de recreatie- en cultuursectoren af van een al lager niveau. Het effect op vertrouwensindicatoren is tot nu toe ook kleiner.

Omvangrijke steunmaatregelen en het herstel in het derde kwartaal hebben de oploop van de werkloosheid beperkt. Desalniettemin is de oploop in het werkloosheidspercentage tussen maart en oktober met 1,4%-punt de grootste stijging deze eeuw. Vooral jongeren, werknemers met een flexibel arbeidscontract en zzp'ers zijn geraakt. De neergang op de arbeidsmarkt concentreert zich in de private dienstverlening.

In de basisraming neemt het bbp in 2021 toe met 2,8%, na een krimp van 4,2% in 2020. Het herstel komt in het eerste kwartaal van 2021 weer op gang, uitgaande van de veronderstellingen over de pandemie in de basisraming (coronapandemie onder controle en grootschalige vaccinatie vanaf midden 2021). De economische activiteit komt weer op gang door minder besmettingsangst bij consumenten in binnen- en buitenland, en door het opheffen van contactbeperkende maatregelen. Dit herstel vindt plaats ondanks strubbelingen in de handel met het Verenigd Koninkrijk (VK) doordat bedrijven en douane niet volledig voorbereid kunnen zijn op het einde van de Brexit-overgangsperiode. Het herstel van de Nederlandse

economie is echter onvolledig: eind 2021 is het bbp-niveau nog 1% lager dan eind 2019 en 4% lager dan geraamd in het voorjaar. In het start-stop-scenario is eind 2021 het bbp-niveau 10% lager dan geraamd in het voorjaar.

De corona-uitbraak leidt tot een lager bbp-niveau in 2025 dan we eerder verwachtten. Het CPB heeft bij dit document ook een actualisatie van de middellangetermijnverkenning gepubliceerd. Deze publicatie sluit aan op de basisraming voor de korte termijn.[1] Het bbp-volume in 2025 is 4% lager dan in de verkenning van maart waarin nog geen rekening was gehouden met corona. Het lagere niveau komt door een kleinere toename van het arbeidsaanbod, als gevolg van minder immigratie, en door een lagere trendmatige productiviteitsgroei als gevolg van gemiste investeringen.

De werkloosheid loopt in 2021 verder op naar 6,1% van de beroepsbevolking. Het is gebruikelijk dat de arbeidsmarkt met vertraging reageert op productieschokken. Het omvangrijke steunbeleid heeft uitstel van bedrijfsbeslissingen over reorganisaties daarbij gefaciliteerd. De effectiviteit van het steunbeleid neemt echter geleidelijk af. De productiegroei in 2021 komt niet tot uitdrukking in een stijging van de werkgelegenheid in personen maar in een stijging van het aantal gewerkte uren per persoon, na een sterke daling in 2020. In het start-stop-scenario nemen bestedingen niet toe en zijn de bedrijfsomzetten geringer. Bedrijven zijn dan dusdanig verzwakt dat grootschaliger baanverlies niet te vermijden is. De werkloosheid loopt dan op tot meer dan 8% eind 2021.

De coronarecessie drukt de loonstijging en daarmee de toename van de koopkracht. De cao-loonstijging valt voor bedrijven terug van 2,5% in 2020 naar 1,4% in 2021. Tegelijkertijd is de inflatie (cpi) stabiel op 1,4%. Door lastenverlichting in de loonheffing blijft in 2021 sprake van een mediane statische koopkrachtstijging, met 1,0%, wel duidelijk minder dan de 2,2% in 2020. In deze corona-recessie is de zeggingskracht van de statische koopkrachtcijfers extra beperkt doordat deze geen rekening houden met de effecten van hogere werkloosheid en lagere omzet van zelfstandigen. De koopkracht van gepensioneerden staat volgend jaar onder druk doordat de meeste pensioenuitkeringen niet of slechts gedeeltelijk worden geïndexeerd. Bij enkele grote fondsen wordt volgend jaar naar verwachting nominaal gekort.

De steunmaatregelen en de recessie leiden tot een zeer groot begrotingstekort maar brengen de overheidsfinanciën niet in gevaar. Sinds Prinsjesdag zijn aanvullende steunmaatregelen genomen die relatief beperkt van omvang zijn. De tweede coronagolf betekent dat het budgettaire beslag van bestaande mee-ademende steunmaatregelen groter zal zijn. Door verder herstel van de economie en door het aflopen van de steunmaatregelen halverwege het jaar is desondanks sprake van een afname van het begrotingstekort van 6,1% bbp in 2020 tot 4,6% bbp in 2021. In het start-stop-scenario is het begrotingstekort significant groter dan in de basisraming: 6,7% bbp. De overheidsschuld loopt in dat scenario op naar 63,6% bbp, duidelijk onder het Europees gemiddelde en nog ver weg van niveaus die als problematisch kunnen worden beschouwd.

Bij de vormgeving van het steunbeleid worden kosten en baten afgewogen, maar uiteindelijk is het een politieke keuze waarbij ook niet-economische argumenten een rol spelen.[2] Geven de nieuwe economische inzichten aanleiding om de koers te herzien? Initieel was een belangrijk argument voor overheidssteun het voorkomen van een neerwaartse spiraal: een liquiditeitscrisis, met als mogelijk risico dat deze over zou slaan naar de financiële sector. Dat gevaar lijkt nu minder aanwezig. Maar de snelle heropleving

[1] CPB, 2020, Actualisatie verkenning middellange termijn 2022-2025, november (link).
[2] Het kabinet heeft naar aanleiding van de motie-Palland/Bruins (link) verzocht om een advies waarin het CPB ingaat op een optimale strategie om de economische en sociale schade van de coronacrisis voor Nederland te beperken. Omdat het beleid meerdere (deels niet-economische) doelen dient, die bovendien politieke weging vergen, is het niet mogelijk een optimale strategie te ontwerpen. In paragraaf 4 van deze raming geven we niettemin een aantal overwegingen bij het te voeren beleid.

van het virus heeft geïllustreerd dat er nog altijd sprake is van fundamentele onzekerheid, hoewel de economische impact van de nieuwe contactbeperkingen kleiner is dan in het voorjaar.

De motivering voor geleidelijke afbouw van NOW, Tozo en TVL blijft overeind.[3] Deze regelingen richten zich vooral op de getroffen sectoren. Economisch gezien kan het voorkomen van kapitaalvernietiging een argument voor steun aan getroffen sectoren zijn, maar dit argument geldt niet voor alle bedrijven en sectoren even sterk. De nadelen van dergelijke steun worden bovendien groter naarmate de crisis langer duurt, omdat het steunverlenen de normale economische dynamiek hindert: bedrijven zonder toekomst worden in de lucht gehouden, waardoor nieuwe bedrijven minder kans krijgen. Daarmee groeit het risico dat er na stopzetting van de steun alsnog grote problemen ontstaan. Het opvallend lage aantal faillissementen is een aanwijzing dat de dynamiek op dit moment wordt verstoord. Daar komt bij dat bij een langere duur van de crisis de noodzaak tot blijvende herstructurering van sectoren eerder groter dan kleiner wordt. De nieuwe contactbeperkingen leiden daarom niet tot wezenlijk andere inzichten over het ingezette afbouwtraject in NOW, Tozo en TVL, ook al omdat de mee-ademende vormgeving van dit beleid de nieuwe contactbeperkingen automatisch ten dele opvangt.

Ondersteuning kan ook gericht worden op stabilisatie van de economie, maar dat leidt tot andere overwegingen over de vormgeving. Macro-economische stabilisatie, met name door vraagstimulering, kan ook een argument zijn voor steunbeleid. De casus hiervoor wordt in beginsel sterker naarmate de crisis dieper is en langer duurt. De kwetsbaarheden in de economie zijn door de eerste golf vergroot, bedrijven hebben al ingeteerd op hun reserves. Effectief anticyclisch beleid is echter niet noodzakelijk gericht op de meest getroffen sectoren. Kansrijke beleidsopties gericht op stabilisatie zijn ondersteuning van de meest getroffen huishoudens, lastenverlichting en liquiditeitssteun voor bedrijven met goede perspectieven, het naar voren halen van reeds geplande investeringen en tijdelijke uitgaven gericht op langetermijndoelen, zoals verduurzaming.

[3] NOW: Tijdelijke Noodmaatregel Overbrugging voor Werkgelegenheid; Tozo: Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers; TVL: Tegemoetkoming Vaste Lasten.

1 Fors maar onvolledig herstel in derde kwartaal

In de VS en in het eurogebied was door minder restricties, minder besmettingsgevaar en heropening van fabrieken en winkels het productieherstel in het derde kwartaal fors maar onvolledig. In het tweede kwartaal was de kwartaal-op-kwartaaldaling de grootste ooit gekend, maar daarna waren de stijgingen in het derde kwartaal ook de grootste ooit. Door dit herstel is tenminste twee derde van de eerdere productieval weggewerkt. Desondanks is de overblijvende terugval groot: het bbp was in het derde kwartaal in het eurogebied 4,3% lager dan eind 2019 en in de VS 3,5% lager (figuur 1.1). Voor het eurogebied was alleen de bbp-daling aan het begin van de grote recessie groter (-5,3%), terwijl voor de VS de daling nu net zo groot is als aan het begin van de grote recessie. Binnen het eurogebied bestaan behoorlijke verschillen (figuur 1.1 rechts en figuur 1.2). Vooral Spanje is zwaar getroffen. Landen lopen uiteen door verschillen in de mate van besmetting, de omvang van contactbeperkende maatregelen en steunmaatregelen en sectorale verschillen (met name verschillen in de omvang van de toeristische sector).

Figuur 1.1 Forse verschillen tussen landen in effect van coronapandemie

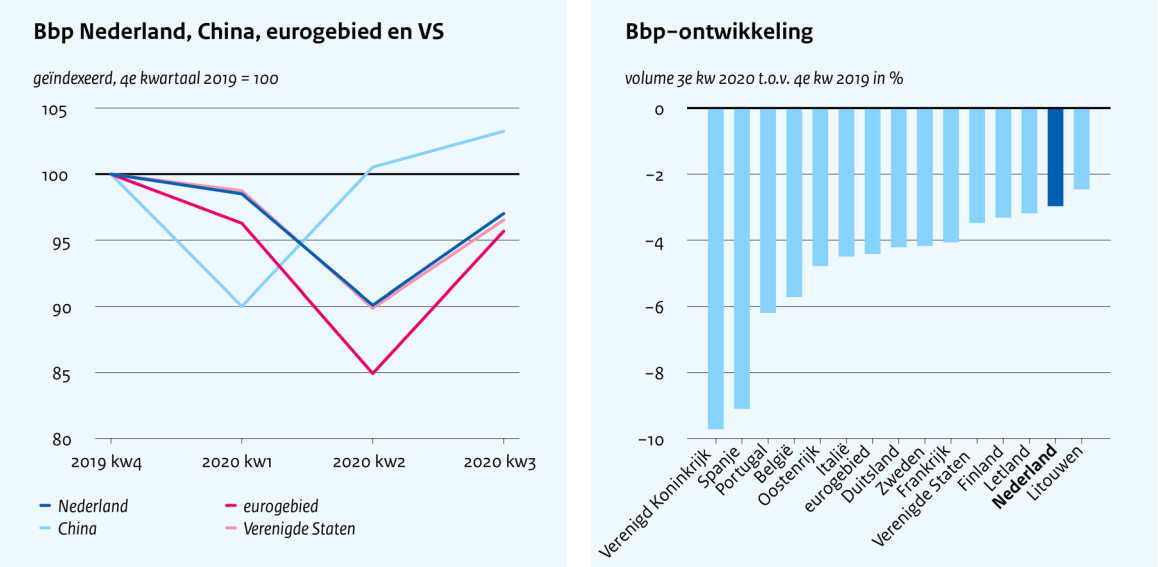

Bron: Eurostat, OESO, BEA, ONS en CBS (link)

De Chinese productie is alweer op recordniveau. Door uitzonderlijk strenge lockdownmaatregelen kregen de Chinese autoriteiten de corona-epidemie relatief snel onder controle en herstelde de Chinese economie al in het tweede kwartaal van de forse productiedaling in het eerste kwartaal (figuur 1.1 links). De industrie profiteerde van de toegenomen internationale vraag naar medische en technologische producten. In de eerste tien maanden van 2020 was de uitvoer van medische producten 40% hoger dan in de overeenkomstige periode een jaar eerder. Extra investeringen in infrastructuur zwengelden de economie verder aan. Ook doordat er daar geen tweede coronagolf heeft plaatsgevonden, zal China de enige grote economie zijn met een bbp-stijging in 2020.

Figuur 1.2 Detailhandelsverkopen herstellen volledig van coronaval maar industriële productie nog niet

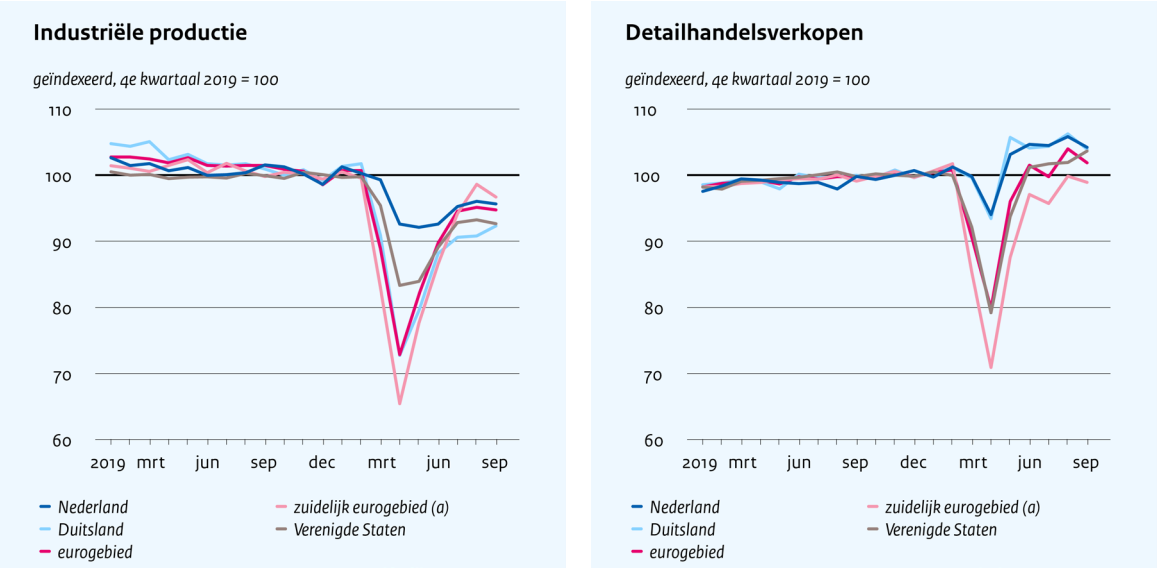

(a) Ongewogen gemiddelde van Frankrijk, Italië, Spanje en Portugal
Bron: Eurostat (link)

De wereldhandel is opgeveerd voor goederen, maar niet voor diensten. Nadat de bestedingen en productie na de eerste coronagolf weer op gang kwamen, veerde ook de internationale handel in goederen vanaf juni weer op, mede doordat de problemen die corona in productieketens had veroorzaakt, werden opgelost. De achteruitgang van de wereldhandel sinds het vierde kwartaal van 2019 is teruggelopen van 17% in juni tot 4% in augustus.[4] De coronapandemie blijft echter zwaar drukken op de internationale handel in diensten. Vliegverkeer en internationaal toerisme blijven in mineur. In september 2020 was het aantal passagiers op internationale vluchten 89% lager dan een jaar eerder.[5]

De productieval kwam in Europa tot uitdrukking in minder gewerkte uren per werkende en in de VS in hogere werkloosheid. De scherpe productieval heeft overal geleid tot een afname van de arbeidsproductiviteit, maar vooral tot een daling van het aantal gewerkte uren. In de VS kwam de productieval en het daarop volgende productieherstel tot uitdrukking in het werkloosheidspercentage, dat opliep van het laagterecord van 3,5% in februari naar 14,7% in april, om vervolgens af te nemen tot 6,9% in oktober. In de EU kwam de productieval vooral tot uitdrukking in een daling van het aantal gewerkte uren per werkende, van 11% in het tweede kwartaal ten opzichte van het voorgaand kwartaal.[6] Loonkostensubsidies maakten afname van het aantal gewerkte uren per werkende mogelijk en voorkwamen in Europa een scherpe stijging van de werkloosheid. Het voordeel van de Europese aanpak is dat de band van werknemer en bedrijf in stand blijft en de productie makkelijker kan worden hervat; het voordeel van de Amerikaanse aanpak is dat er meer financiële prikkels zijn voor verschuivingen van krimp- naar groeisectoren. Overigens is het in de VS mogelijk om werkloos te zijn en via een verlofregeling toch een band met de laatste werkgever te houden.

Het begrotingsbeleid dempt in de OESO-landen de economische schok en leidt tot fors hogere begrotingstekorten. Overal zijn overheden overgegaan tot omvangrijke steunmaatregelen die de productiedaling door de corona-uitbraak hebben afgezwakt.[7] Samen met de recessie heeft dit geleid tot zeer

[4] CPB, 2020, CPB Wereldhandelsmonitor augustus 2020. (link)
[5] IATA, 2020, Air Passenger Market Analysis September 2020. (link)
[6] Eurostat, 2020, EU labour market in the second quarter 2020, Total labour market slack up to 14%, Sharp drop in hours worked. (link)
[7] Voor een modelanalyse van de macro-economische effecten van het steunbeleid in Australië zie Treasury, 2020, Statement 4 : Fiscal Policy and Economic Growth, Budget paper No.1: Budgetary strategy and Outlook. (link); voor de effecten in het eurogebied zie Pfeiffer, P., W. Roeger, J. in

grote begrotingstekorten. Voor het eurogebied is het begrotingstekort opgelopen van 0,6% bbp in 2019 tot 8,8% bbp in 2020 en voor de VS van 7,2% bbp naar 15,3% bbp.[8] Dit heeft in het eurogebied de overheidsschuld doen toenemen tot boven de 100% bbp. Het Europese herstelprogramma van 750 mld euro heeft in 2020 nog geen effect op de economie en de begrotingen. Voor volgend jaar wordt een beperkt effect verwacht. De Europese Commissie heeft dit jaar wel zelf obligaties uitgegeven voor SURE, het programma van 100 mld euro voor met name loonkostensubsidies.

De inflatie is verder afgezwakt in het eurogebied. Vanaf augustus is zelfs sprake van een prijsdaling, voor het eerst sinds mei 2016. De afzwakking kwam zowel door de olieprijsdaling als door de lagere kerninflatie. Bij de kerninflatie speelden tijdelijke factoren, zoals de btw-verlaging in Duitsland, een rol.

De aandelenkoersen lagen half november niet of nauwelijks lager dan voor de corona-uitbraak, terwijl de kapitaalmarktrentes wel lager zijn. Aandelenkoersen daalden in eerste instantie scherp door de corona-uitbraak maar na de snelle beleidsreacties en eerste signalen van productieherstel liepen de koersen vanaf eind maart weer op. Half november waren koersindices marginaal lager dan eind 2019 (AEX -0,5%) of duidelijk hoger (S&P500: +12%); aandelen van Amerikaanse technologiebedrijven waren zelfs fors hoger (Nasdaq: +33%). Uitzondering vormen de Europese bankaandelen die fors lager waren (-26%). Verdere versoepeling van monetair beleid en somberder economische vooruitzichten hebben tot een daling van kapitaalmarktrentes geleid, met name in de VS. Half november bedroeg de daling sinds eind 2019 van de 10-jaarsrente 1,0%-punt voor de VS en 0,5%-punt voor Nederland.

Figuur 1.3 Nederlands bbp en bestedingen fors lager dan voor de corona-uitbraak

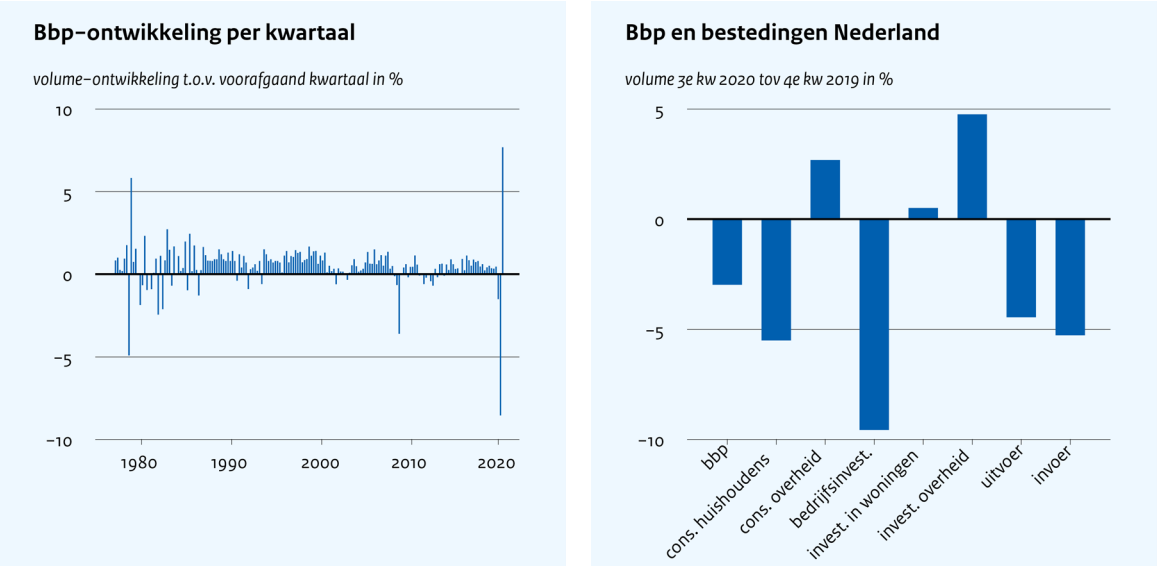

Bron: CBS (link)

Ook in Nederland zijn productie en bestedingen ondanks de historische toename in het derde kwartaal nog steeds fors lager dan voor de corona-uitbraak. Na de grootste kwartaal-op-kwartaaldaling van het bbp in het tweede kwartaal (-8,5%) is in het derde kwartaal de grootste stijging ooit gevolgd (+7,7%) (figuur 1.3 links). Desondanks is de terugval van 3,0% sinds eind 2019 uitzonderlijk voor een periode van drie kwartalen. Alleen de dalingen aan het begin van de grote recessie (-4,3% in het tweede kwartaal van 2008 tot en met het eerst kwartaal van 2009) en tijdens de recessie van 1982 (-3,4% in het tweede kwartaal van 1982 tot en met het

't Veld, 2020, The COVID19-Pandemic in the EU: Macroeconomic Transmission and Economic Policy Response, European Economy Discussion Paper 127. (link)

[8] Europese Commissie, 2020, Autumn 2020 Economic Forecast. (link)

vierde kwartaal van 1982) waren groter. De recente ontwikkeling wijkt af door de grote rol die de particuliere consumptie speelt in de bbp-fluctuaties (figuur 1.3 rechts). Zowel in het tweede als in het derde kwartaal was de mutatie in de consumptie groter dan in het bbp; gebruikelijk is dat de uitvoer de grootste mutatie laat zien. Opvallend is dat de consumptie in het derde kwartaal sterk steeg bij een laag blijvend consumentenvertrouwen (figuur 1.4). De recente ontwikkeling wijkt verder af van de gebruikelijke doordat de productiefluctuaties dit keer in de dienstensector groter zijn dan in de industrie.

Figuur 1.4 Consumentenvertrouwen niet hersteld van coronaklap maar producentenvertrouwen deels wel

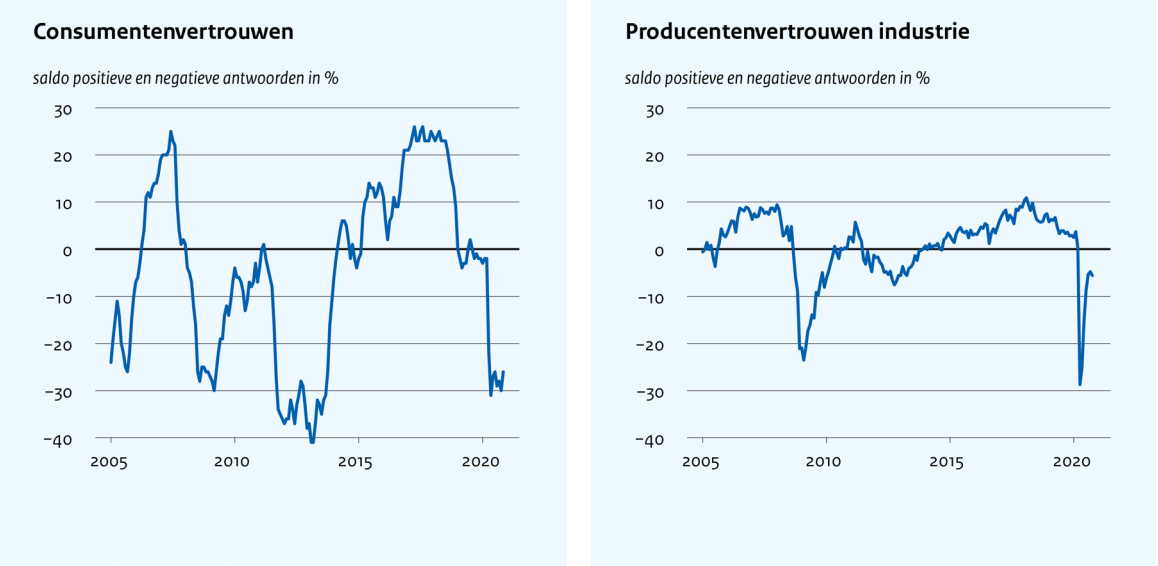

Bron: CBS (link)

De coronapandemie heeft vooralsnog niet geleid tot een afkoelende woningmarkt. De stijging van huizenprijzen is in het derde kwartaal zelfs versneld, en huizenprijzen liggen nu 8,1% hoger dan in hetzelfde kwartaal vorig jaar. Ook het aantal transacties van bestaande koopwoningen vertoont een stijgende lijn en lag in het derde kwartaal 5,6% hoger dan een jaar eerder. Hoewel het bbp en de werkgelegenheid gedaald zijn, wat de vraag naar woningen drukt, is de rente verder afgenomen en staan woninginvesteringen onder druk. Hoewel we ervan uitgaan dat de coronapandemie per saldo een negatief effect heeft op de woningmarkt, is er veel onzekerheid over de precieze doorwerking.

Omvangrijke steunmaatregelen en het herstel in het derde kwartaal hebben de oploop van de werkloosheid beperkt. Desalniettemin is de stijging in het werkloosheidspercentage tussen maart en oktober met 1,4%-punt deze eeuw de grootste stijging in zeven maanden, na in de laatste maanden voor de pandemie tot een laagterecord te zijn gedaald. Vooral jongeren, werknemers met een flexibel arbeidscontract en zzp'ers zijn hard geraakt. De neergang op de arbeidsmarkt concentreert zich in de private dienstverlening (figuur 1.6 links).

Figuur 1.5 Op de arbeidsmarkt zijn vooral jongeren en flexwerkers geraakt

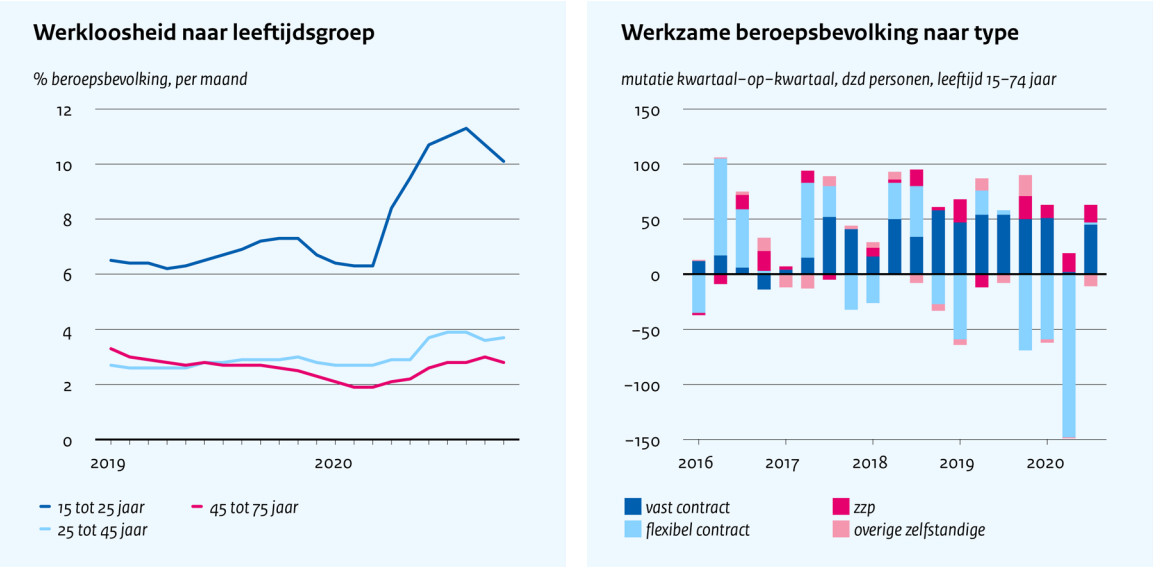

Bron: CBS (link)

Figuur 1.6 Grootste negatieve werkgelegenheidseffecten in dienstensector

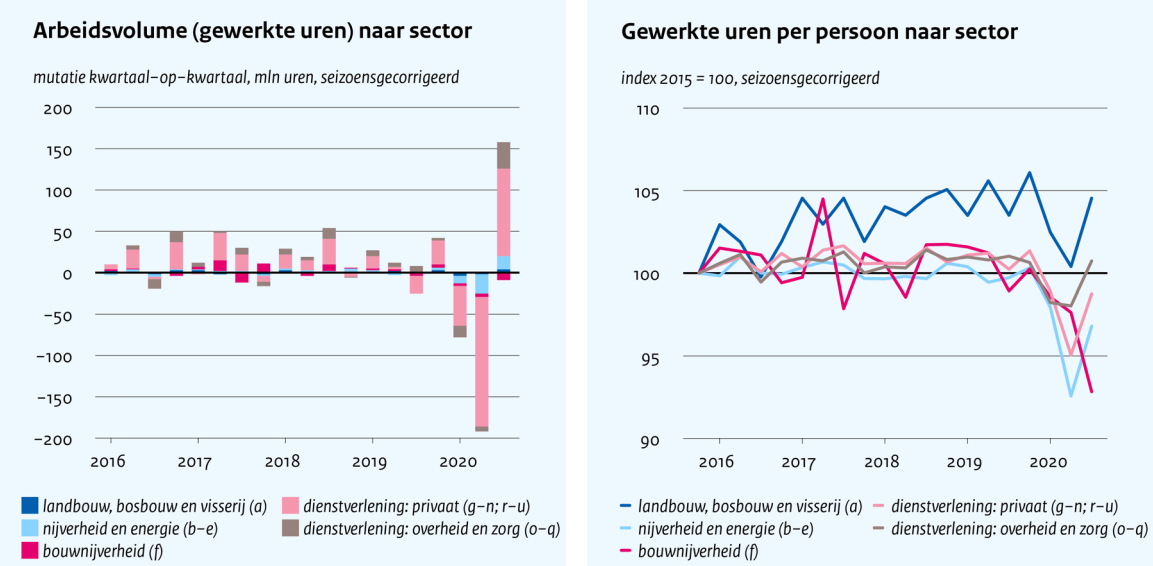

Bron: CBS (link)

De corona-uitbraak heeft geleid tot minder nieuwe cao-akkoorden. Door de corona-uitbraak hebben veel cao-onderhandelingen vertraging opgelopen, omdat fysiek overleg niet mogelijk was en partijen zich moesten beraden op de sterk veranderende vooruitzichten. Voor 2020 is op dit moment voor ruim 80% van de cao's in de marktsector een akkoord afgesproken. Voor 2021 geldt dat nog slechts voor ruim 20% van de cao's in de marktsector. Hierdoor is met name de loonraming voor het aankomende jaar onzekerder dan gebruikelijk. Naar verwachting zullen als gevolg van de onzekerheid en de oplopende werkloosheid de nog af te sluiten cao-akkoorden met een geringe loonstijging worden afgesproken.

Als gevolg van de ruimere arbeidsmarkt en onzekere vooruitzichten zwakt de loongroei in 2021 af. De loonstijging in de rest van 2020 en 2021 zal onder druk staan door de stijgende werkloosheid. De cao-loongroei in de marktsector zwakt naar verwachting af van 2,4% in 2020 naar 1,2% in 2021. Hierbij is zowel

rekening gehouden met de al afgesloten cao's, als met verwachtingen omtrent nog af te sluiten cao's en met het (risico op) openbreken van cao's. Een recent voorbeeld van dat laatste is de loonmatiging als onderdeel van het herstructureringsplan van KLM om staatssteun te ontvangen.

De inflatie is sterk gedaald door de weggevallen btw-verhoging en de lage energieprijzen, maar de onderliggende inflatie is ongeveer 2%. De stijging van de consumentenprijzen (hicp) is dit jaar teruggelopen, van 2,7% in 2019 naar 1,2% in het derde kwartaal van 2020. Belangrijkste oorzaken hiervan zijn het wegvallen van de btw-verhoging en een sterke daling van de energieprijzen. De onderliggende inflatie (exclusief energie en voedingsmiddelen) daarentegen is fors hoger, namelijk 2%. Vooral de huurontwikkeling heeft een opwaarts effect op de inflatie.

Tabel 1 Kerngegevens voor Nederland, 2016-2021

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
	mutaties per jaar in %					
Internationale economie						
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	3,7	5,4	3,7	3,1	-8,8	6,0
Concurrentenprijs (a)	-2,6	1,1	-0,7	3,3	0,3	0,0
Olieprijs (dollars per vat)	43,8	54,3	70,9	64,3	41,1	44,5
Eurokoers (dollar per euro)	1,11	1,13	1,18	1,12	1,14	1,18
Lange rente Nederland (niveau in %)	0,3	0,5	0,6	-0,1	-0,4	-0,4
Volume bbp en bestedingen						
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	2,2	2,9	2,4	1,7	-4,2	2,8
Consumptie huishoudens	1,1	2,1	2,2	1,5	-7,0	3,7
Consumptie overheid	1,3	0,9	1,7	1,6	2,7	3,4
Investeringen (inclusief voorraden)	-6,7	4,2	3,9	3,6	-7,8	3,4
Uitvoer van goederen en diensten	1,7	6,5	4,3	2,7	-4,4	2,6
Invoer van goederen en diensten	-2,0	6,2	4,7	3,2	-4,8	3,6
Prijzen, lonen en koopkracht						
Prijs bruto binnenlands product	0,5	1,3	2,4	3,0	2,2	1,5
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	-1,3	1,3	0,9	1,0	0,0	0,7
Prijs goedereninvoer	-4,5	3,6	2,2	-1,1	-5,1	0,7
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	0,1	1,3	1,6	2,7	1,2	1,3
Loonvoet bedrijven (per uur) (d)	0,7	0,9	1,9	2,4	5,4	-0,1
Cao-loon bedrijven (c)	1,5	1,5	2,0	2,4	2,5	1,4
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens	2,5	0,2	0,0	1,0	2,2	1,0
Arbeidsmarkt						
Beroepsbevolking	0,4	0,8	1,2	1,6	0,4	0,0
Werkzame beroepsbevolking	1,3	2,1	2,3	2,0	-0,3	-2,0
Werkloze beroepsbevolking (in duizend personen)	538	438	350	314	380	565
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	6,0	4,9	3,8	3,4	4,1	6,1
Werkgelegenheid (in uren)	2,4	2,4	2,6	2,2	-3,8	1,4
Overig						
Arbeidsinkomensquote (niveau in %)	73,9	73,3	73,4	74,0	72,9	74,1
Arbeidsproductiviteit bedrijven (per uur)	-0,2	0,6	-0,1	-0,5	-0,2	1,8
Individuele spaarquote (in % beschikbaar inkomen) (b)	3,9	3,0	3,2	3,1	9,3	8,1
Saldo lopende rekening (niveau in % bbp)	8,1	10,8	10,8	9,9	9,8	9,3
	niveau in % bbp					
Collectieve sector						
EMU-saldo	0,0	1,3	1,4	1,7	-6,1	-4,6
EMU-schuld (ultimo jaar)	61,9	56,9	52,4	48,7	56,7	59,0
Collectieve lasten	38,4	38,7	38,8	39,3	39,1	39,2
Bruto collectieve uitgaven	44,0	42,9	42,8	42,4	49,7	48,2

(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.
(b) Niveau; beschikbaar gezinsinkomen is inclusief collectieve besparingen.
(c) Voorheen contractloon bedrijven.
(d) De loonkostensubsidie NOW en de continuïteitsbijdrage in de zorg hebben een opwaarts effect op de loonvoetmutatie bedrijven in 2020 van 2,8%-punt en een neerwaarts effect van 1,9%-punt in 2021.

Feitelijke consumptiedaling overschat economische kosten lockdown

Is er een afruil tussen gezondheid en economische activiteit in coronatijd? Het antwoord op deze vraag hangt in belangrijke mate af van de (hypothetische) situatie waarmee je vergelijkt, de zogenoemde counterfactual. Een veelgehoorde redenering in het coronadebat is dat er een beleidsmatige afruil is tussen gezondheid en economische activiteit (a). Contactbeperkende maatregelen (hierna lockdown) zouden leiden tot minder infecties maar ook tot minder consumptie en productie. In een naïeve analyse van kosten en baten van de lockdown wordt consumptieverlies als economische kosten van de lockdown gezien. Deze kosten worden tegen de gezondheidsbaten afgezet. Echter, voor een juiste afweging van baten en kosten van de lockdown moet de juiste counterfactual worden gebruikt: wat was er gebeurd met de economie zonder lockdown? Nieuw onderzoek suggereert dat er ook dan consumptiedaling zou zijn opgetreden omdat mensen gedreven door besmettingsangst vrijwillig afstand houden. De totale consumptiedaling gedurende de looptijd van de epidemie zou uiteindelijk zelfs groter kunnen zijn omdat de infectiegraad zonder lockdown veel langer hoog blijft. In dat geval is er geen sprake van een afruil tussen bescherming van de gezondheid en van de economie.

De feitelijke consumptiedaling gedurende de epidemie is het gevolg van zowel beperkende maatregelen als vrijwillig gedrag. Na het uitbreken van de coronacrisis is de consumptie van Nederlandse huishoudens sterk gedaald. Zo was de binnenlandse consumptie van huishoudens in april 2020 17% lager dan een jaar daarvoor (b). En ook na het opheffen van de intelligente lockdown op 1 juli bleef de consumptie van huishoudens in juli en augustus 2020 ongeveer 6% onder het niveau van een jaar daarvoor (b). Met name de consumptie van de private diensten bleef fors achter. Dit suggereert dat er naast aanbodbeperkingen ook een effect was van vrijwillige *social distancing*: gedreven door de angst op besmetting beperken consumenten hun sociale activiteiten en consumptie vrijwillig ("angstreactie").

Recent onderzoek (c) vindt dat in het begin van de epidemie de effecten van vrijwillige beperking op consumptie groot waren. Onderzoek voor de Verenigde Staten maakt gebruik van het feit dat er grote verschillen waren tussen Amerikaanse staten in het gevoerde coronabeleid en de besmettingsgraden. Causale analyse laat zien dat het effect van een hogere besmettingsgraad op consumptie veel groter was dan het effect van de lockdown. Dit suggereert dat de vrijwillige beperking van consumenten toeneemt naarmate de besmettingsgraad hoger is, althans in de eerste fase van de epidemie. Het leert ons dat economisch gedrag mede gedreven kan worden door zorgen om gezondheid. Deze bevinding moet worden meegenomen in het nadenken over de relevante counterfactual.

(vervolg tekstkader)

Hoe ziet de counterfactual er dan uit? De onderstaande figuren geven sterk versimpeld de ontwikkeling van consumptie onder twee beleidsalternatieven weer. De horizontale as (zwarte lijn) geeft de ontwikkeling van de consumptie zonder coronacrisis. De blauwe lijn geeft de consumptie tijdens een lockdown weer waarin huishoudens zodanig beperkt zijn in hun bewegingsvrijheid dat de besmettingsgraad nihil is: de lijn is daarom constant. De rode lijn geeft het verloop van de consumptie weer als er tijdens de coronapandemie geen maatregelen zouden zijn genomen. In dat hypothetische geval loopt de infectiegraad in eerste instantie op en beperken consumenten uit angst hun consumptie steeds meer, zoals gevonden door (c). Dit bereikt na enige tijd een dal omdat ook vrijwillige beperkingen zullen leiden tot minder infecties en/of consumenten minder angstig worden als de risico's na verloop van tijd kleiner zijn dan gedacht. In figuur a wordt dit dal snel bereikt, maar in figuur b niet.

Effect van wel of geen maatregelen op consumptie

Ook zonder maatregelen passen huishoudens hun gedrag aan om het risico op infectie te verkleinen (angstreactie)

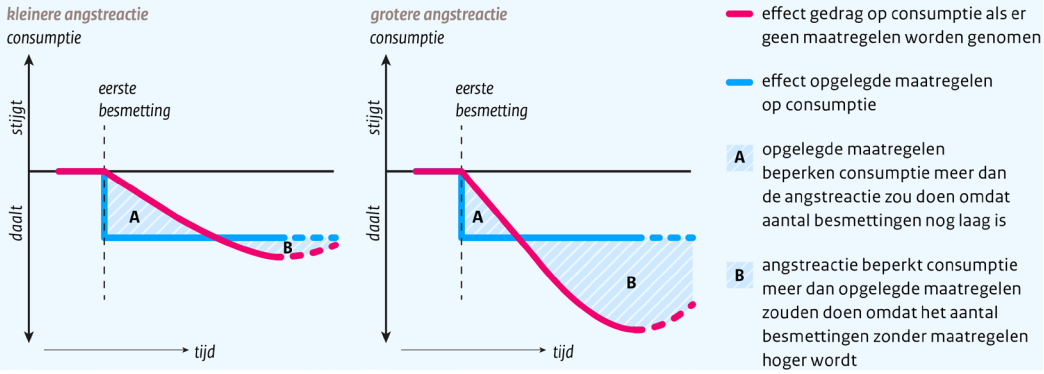

Een inschatting van de economische kosten van een lockdown hangt mede af van de angstreactie in de counterfactual. In deze voorbeelden is de daling van consumptie in een lockdown initieel groter dan bij geen beleid (het verschil is oppervlakte A). Maar naarmate de besmettingsgraad toeneemt, zal de consumptie in de situatie zonder beleid verder dalen en lager zijn dan met een lockdown (oppervlakte B). Het verschil tussen A en B geeft de juiste kosten weer van de lockdown. Deze kunnen positief zijn, zoals in figuur (a) (A>B), maar ook negatief zoals in figuur (b) (A<B) waarin de totale consumptie gedurende de epidemie hoger is zonder een lockdown. Welk scenario juist is, hangt af van de ontwikkeling van de angstreactie bij de consument. Daar is nog geen goede inschatting van beschikbaar. Wel is er steeds meer zicht op de effectiviteit van specifieke maatregelen. Zo blijkt het instellen van een norm voor het maximum aantal personen voor bepaalde locaties een zeer effectieve methode om de besmettingsgraad te verlagen (d). De daling van de consumptie hoeft dan minder groot te zijn om eenzelfde daling in de besmettingsgraad te bereiken.

(slot tekstkader)

Contactbeperkende maatregelen interacteren met sociaal gedrag en de infectiegraad en die complexiteit maakt evaluatie van beleid gecompliceerd. Daarbij, het effect op consumptie en economische ontwikkeling is maar één van de overwegingen (en wellicht niet eens de belangrijkste) om al dan niet bepaalde maatregelen te nemen. Om echt uitspraken te kunnen doen over de wenselijkheid van een lockdown is een analyse in termen van brede welvaart nodig, waarin ook andere aspecten, zoals het effect op gezondheid en sociale gevolgen, worden meegewogen.

(a) Kolen, B., 2020, Een eerste kwantitatieve analyse van de Nederlandse coronamaatregelen, ESB 105 (5791), 504-509 (link); Frijters, P., 2020, Vanuit geluk bezien zijn de kosten van een lockdown veel hoger dan de baten, ESB, 105(4791), 510-513 (link).
(b) Gemeten ten opzichte van dezelfde maand een jaar geleden (link)..
(c) Goolsbee, A., en C. Syverson, 2020, Fear, Lockdown, and Diversion: Comparing Drivers of Pandemic Economic Decline 2020, NBER Working Paper 27432 (link); en Chetty, R., J. Friedman, N. Hendren, M. Stepner en The Opportunity Insights Team, 2020, How Did COVID-19 and Stabilization Policies Affect Spending and Employment? A New Real-Time Economic Tracker Based on Private Sector Data, NBER Working papers 27431 (link).
(d) Chang, S., E. Pierson, P. Wei Koh, J. Gerardin, B. Redbird. D. Grusky en J. Leskovec, 2020, Mobility Network Models of COVID-19 explain Inequities and Inform Reopening, Nature (link)

2 Onzekerheid over 2021 groot

Het verloop van de coronapandemie blijft zeer ongewis en daarmee is de onzekerheid over de economische vooruitzichten groot. Sinds de zomer is het aantal besmettingen weer opgelopen en kennen Nederland en de rest van Europa een tweede besmettingsgolf. Dat heeft geleid tot herinvoering van contactbeperkende maatregelen. Het is eind november 2020 onduidelijk of deze maatregelen de verspreiding van het virus voldoende remmen, hoe lang ze van kracht zullen blijven en of er vervolgens nieuwe besmettingsgolven zullen volgen. Daarmee blijft de onzekerheid over de economische ontwikkeling in 2021 groot. Vast staat daarbij dat de grotere onduidelijkheid nadelig uitwerkt op consumptie en investeringen. Aan de andere kant is het ook zo dat de economie na de eerste coronagolf een grote veerkracht heeft getoond.

Om aan de grote onzekerheid recht te doen, is naast de basisraming het start-stop-scenario opgenomen waarin na de tweede golf er nieuwe golven in Nederland en elders volgen en eventuele vaccins nog onvoldoende beschikbaar of werkzaam zijn.[9] Zo'n verloop van de pandemie leidt volgend jaar tot nieuwe grootschalige contactbeperkingen en heeft een negatief effect op de Nederlandse economie.[10] In de basisraming is de epidemie door testbeleid en bron- en contactonderzoek onder controle en is verondersteld dat vanaf midden volgend jaar massaal gevaccineerd zal worden. In deze omstandigheden kan in 2021 sprake zijn van herstel van productie en bestedingen.

[9] Het scenario is doorgerekend met het macro-economische model Saffier II.1 als variant op de basisraming. De meer gedetailleerde modellen voor de collectieve sector zijn wel ingezet voor de basisraming, maar niet direct voor de doorrekening van het scenario.
[10] In het start-stop-scenario is aangenomen dat eventuele vaccins nog onvoldoende beschikbaar zijn of werkzaam zijn, waardoor er nieuwe golven ontstaan. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat contactbeperkende maatregelen met enige regelmaat worden geïntensiveerd en weer versoepeld waardoor de onzekerheid over de economische ontwikkeling voor de komende kwartalen verder toeneemt. Dat heeft een negatief effect op de economische activiteit. In dit scenario daalt jaar op jaar gezien het bbp in 2021 met 0,6%. Consumenten besteden minder door de toegenomen onzekerheid en de contactbeperkende maatregelen. Doordat ook het buitenland wordt geraakt door de nieuwe golven valt ook de uitvoer terug. Tegelijkertijd krijgen bedrijven die in de twee voorafgaande golven hun buffers hebben aangesproken het steeds zwaarder te verduren. Banken kunnen via oplopende oninbare leningen in de problemen komen, waardoor de kredietverlening aan bedrijven wordt bemoeilijkt en investeringen verder onder druk komen te staan. Daarnaast zullen bedrijven door de verminderde activiteit en toegenomen onzekerheid de vraag naar arbeid terugschroeven. Daardoor loopt de werkloosheid voor 2021 in het start-stop-scenario op tot 7,4% van de beroepsbevolking. In het start-stop-scenario is verondersteld dat de steunmaatregelen tot het eind van 2021 van kracht zullen blijven en mee-ademen met de economische activiteit.

Figuur 1.7 Mondiaal groeiherstel in 2021

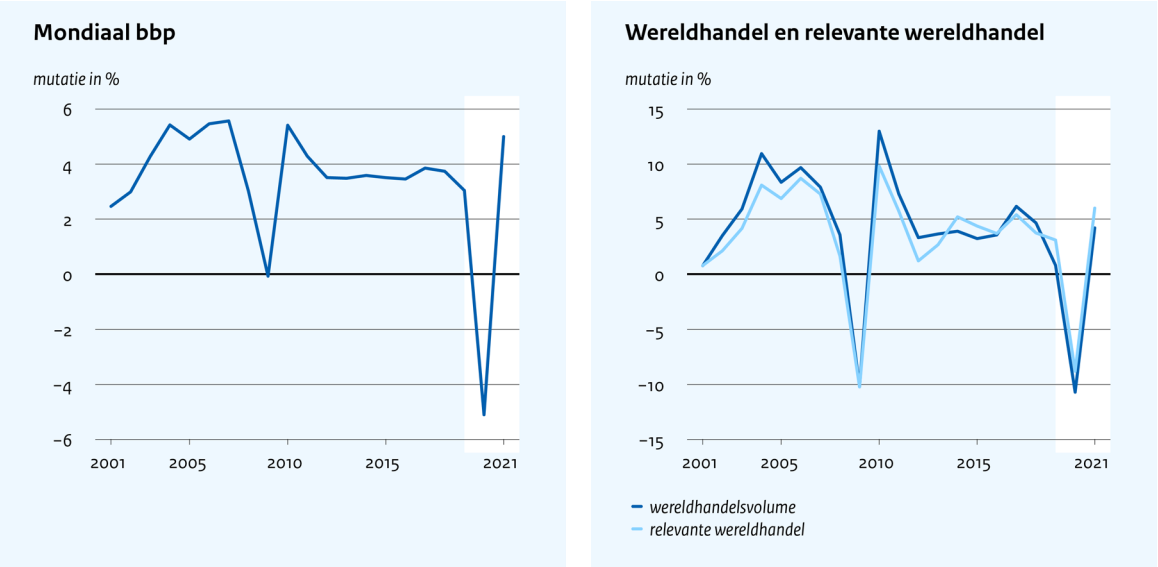

Bron: CBS en CPB (link)

Na de interruptie door de tweede coronagolf komt internationaal het herstel weer op gang. In de basisraming is in 2021 de mondiale economische groei 5,0%, na een daling van 5,1% in 2020 [11] Vooral in China is de bbp-groei krachtig. Dit mondiale herstel gaat gepaard met het aantrekken van de wereldhandel. De voor Nederland relevante wereldhandelsgroei is 6,0% in 2021, waarmee de daling met 8,8% in 2020 niet volledig teniet wordt gedaan. Investeringen gaan gepaard met relatief veel invoer, maar de groei ervan is relatief zwak, wat de internationale handel in goederen remt. De internationale handel in diensten blijft zwak doordat besmettingsvrees toerisme en internationaal personenvervoer blijft drukken, met name in de eerste helft van 2021.

De tweede coronagolf en de nieuwe contactbeperkingen hebben in Nederland een nadelig effect op productie en bestedingen in het vierde kwartaal van 2020. Naar verwachting neemt het bbp af ten opzichte van het voorgaand kwartaal. De beperkt beschikbare informatie (pinbetalingen, mobiliteitsdata; voorlopende vertrouwensindicatoren) wijst hierop. De daling is echter kleiner dan in het eerste en tweede kwartaal. De industrie is nu beter ingespeeld op de beperkingen die corona met zich meebrengt; detailhandel en contactberoepen werken nu grotendeels door, er is minder ziekteverzuim en productiviteitsverlies doordat de scholen dit keer open blijven, de productie van de recreatie- en cultuursectoren neemt af van een al lager niveau. Het effect op vertrouwensindicatoren is tot nu toe ook kleiner.

[11] De basisraming is gebaseerd op de economische data en beleidsmaatregelen die op 13 november 2020 bekend waren. De technische veronderstellingen voor rentes, wisselkoersen en energieprijzen zijn gebaseerd op data voor week 41 (5 tot en met 11 oktober 2020).

Figuur 1.8 Tweede coronagolf leidt tot nieuwe beperkingen en lagere mobiliteit

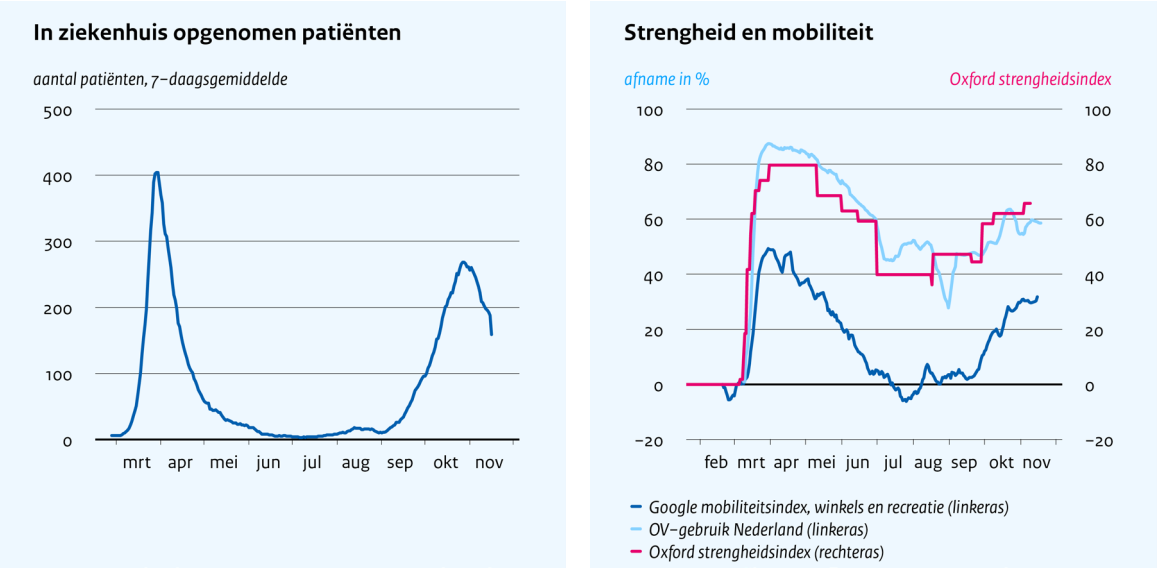

Bron: Stichting Nice, Google, Translink, Oxford University Blavatnik School of Government. (link)

Figuur 1.9 Bbp-afname en werkloosheidsstijging in start-stop-scenario sterker dan in basisraming

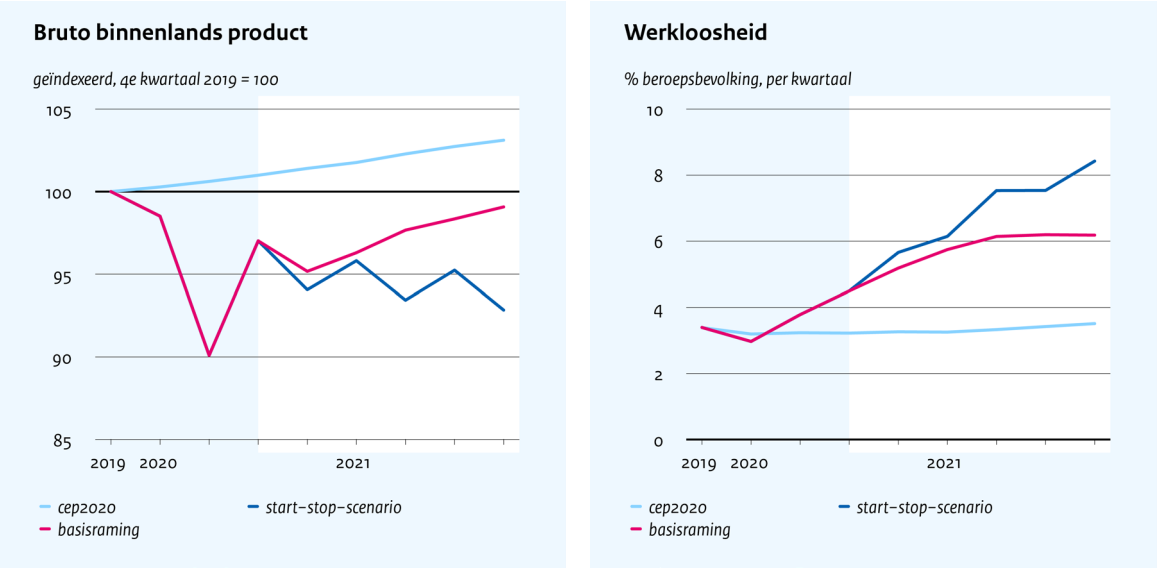

Bron: CBS en CPB (link)

Tabel 2 Basisraming en start-stop-scenario, 2019-2021

	2019	2020	2021	2019	2020	2021
	basisraming			start-stop-scenario		
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei, %)	1,7	-4,2	2,8	1,7	-4,5	-0,6
Consumptie huishoudens (volume in %)	1,5	-7,0	3,7	1,5	-7,3	-1,5
Investeringen (inclusief voorraden, volume in %)	3,6	-7,8	3,4	3,6	-8,4	-4,8
Uitvoer van goederen en diensten (volume in %)	2,7	-4,4	2,6	2,7	-4,8	-0,6
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	3,4	4,1	6,1	3,4	4,2	7,4
Werkgelegenheid (in uren, mutatie in %)	2,2	-3,8	1,4	2,2	-4,0	-0,8
EMU-saldo (niveau in % bbp)	1,7	-6,1	-4,6	1,7	-6,4	-6,7
EMU-schuld (ultimo jaar, niveau in % bbp)	48,7	56,7	59,0	48,7	57,2	63,6

In de basisraming neemt in Nederland het bbp in 2021 toe met 2,8%, na een krimp van 4,2% in 2020.[12] Het herstel zet door vanaf het eerste kwartaal uitgaande van de veronderstellingen over de pandemie in de basisraming (coronapandemie onder controle en substantiële vaccinatie vanaf midden 2021). De economische activiteit komt weer op gang door minder besmettingsangst bij consumenten in binnen- en buitenland, en door het opheffen van contactbeperkende maatregelen. Het herstel is echter onvolledig: eind 2021 is het bbp-niveau nog 1% lager dan eind 2019 en 4% lager dan geraamd in het voorjaar. In het start-stop-scenario is eind 2021 het bbp-niveau 10% lager dan geraamd in het voorjaar.

Uitvoer herstelt verder in 2021. Dit herstel vindt plaats ondanks strubbelingen in de handel met het Verenigd Koninkrijk (VK) doordat bedrijven en douane niet volledig voorbereid kunnen zijn op het einde van de Brexit-overgangsperiode. In het kader van de decemberraming 2018 berekenden we een *worstcase* totale-chaos-scenario van een halvering van de handel tussen het VK en de EU (waaronder Nederland) voor driekwart jaar.[13] Dit zou Nederland een kleine 1% bbp-groei kosten. Het scenario dat de EU en het VK niet tot een (volledige) handelsdeal komen, zal niet tot dit chaosscenario leiden, maar wel flinke opstoppingen aan de grens veroorzaken omdat de infrastructuur van het VK de nieuwe grenscontroles niet aankan. Deze opstoppingen schuiven door naar de Nederlandse havens en Schiphol, met een negatief effect op de Nederlandse uitvoer. De groei van de totale uitvoer van goederen en diensten blijft beperkt tot 2,6% in 2021, na een daling van 4,4% in 2020.

De spaarquote van huishoudens blijft uitzonderlijk hoog. Tijdens de eerste coronagolf is de spaarquote van huishoudens sterk opgelopen door beperkte consumptiemogelijkheden en vanwege de toegenomen onzekerheid. Het beschikbaar inkomen bleef daarbij gemiddeld redelijk op peil door steunmaatregelen, ook al waren er huishoudens met een sterke achteruitgang door baanverlies en was er omzetverlies voor zzp'ers. In de basisraming, waarin de epidemie door testbeleid en bron- en contactonderzoek onder controle komt en vanaf midden volgend jaar massaal gevaccineerd zal worden, gaan bij afnemende onzekerheid en minder contactbeperkende maatregelen de extra besparingen geleidelijk aangewend worden voor consumptie en

[12] De ontwikkeling in 2021 in de basisraming is positiever dan geschetst in het tweedegolfscenario in de Macro Economische Verkenning 2021 van september. Dit komt doordat de contactbeperkende maatregelen minder scherp zijn dan verondersteld in het scenario van september. Scholen, detailhandel en contactberoepen waren gesloten verondersteld in het scenario van september, maar zijn nu toch open gebleven. Ook internationaal zijn de beperkingen geringer, waardoor bestedingen en productie minder geraakt worden en het negatieve effect op de Nederlandse uitvoer geringer is.
[13] CPB, 2018, Brexit: Thinking the unthinkable, tekstkader in CPB decemberraming. (link)

vindt eerder uitgestelde consumptie plaats. Overigens is de besmettingsvrees niet geheel verleden tijd en blijft sommige consumptie daardoor onaantrekkelijk, bijvoorbeeld internationaal toerisme. Bovendien wordt de daling van de spaarquote beperkt door de oplopende werkloosheid. De individuele spaarquote neemt af van 9,3% in 2020 naar 8,1% in 2021, en is daarmee nog steeds een stuk hoger dan voor de corona-uitbraak (3,1% in 2019). De consumptie van huishoudens neemt toe met 3,7% in 2021, na een afname van 7,0% in 2020.

Figuur 1.10 Uitvoer en alle binnenlandse bestedingen dragen bij aan de economische groei in 2021

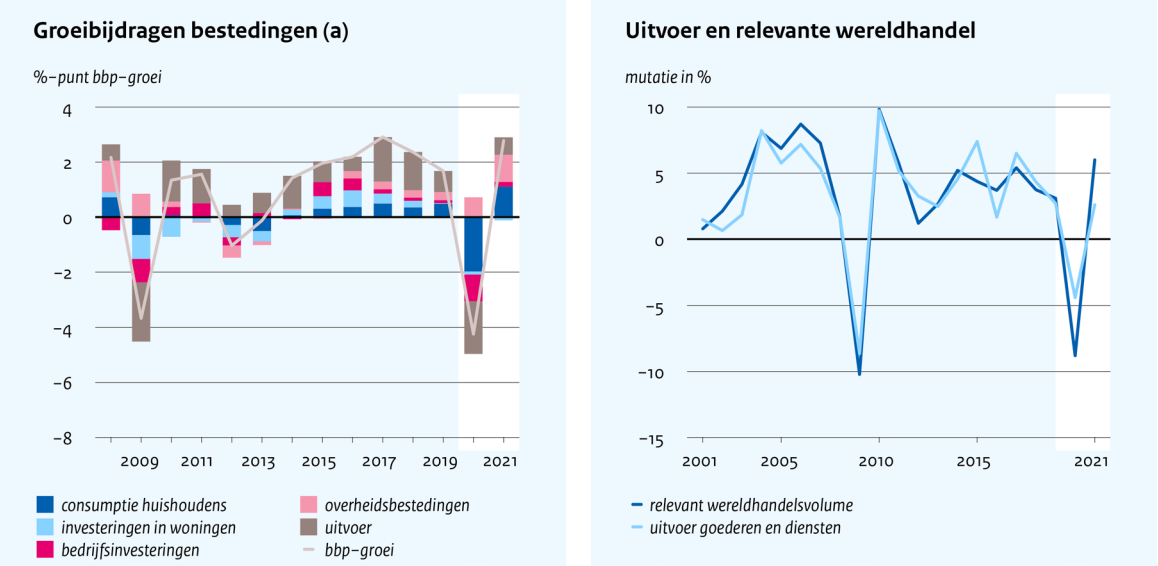

(a) De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn op minder gebracht op de bestedingscategoriën.
Bron: CBS en CPB (link)

Figuur 1.11 Corona-uitbraak leidt tot uitzonderlijk hoge besparingen en afzwakking van de loonstijging

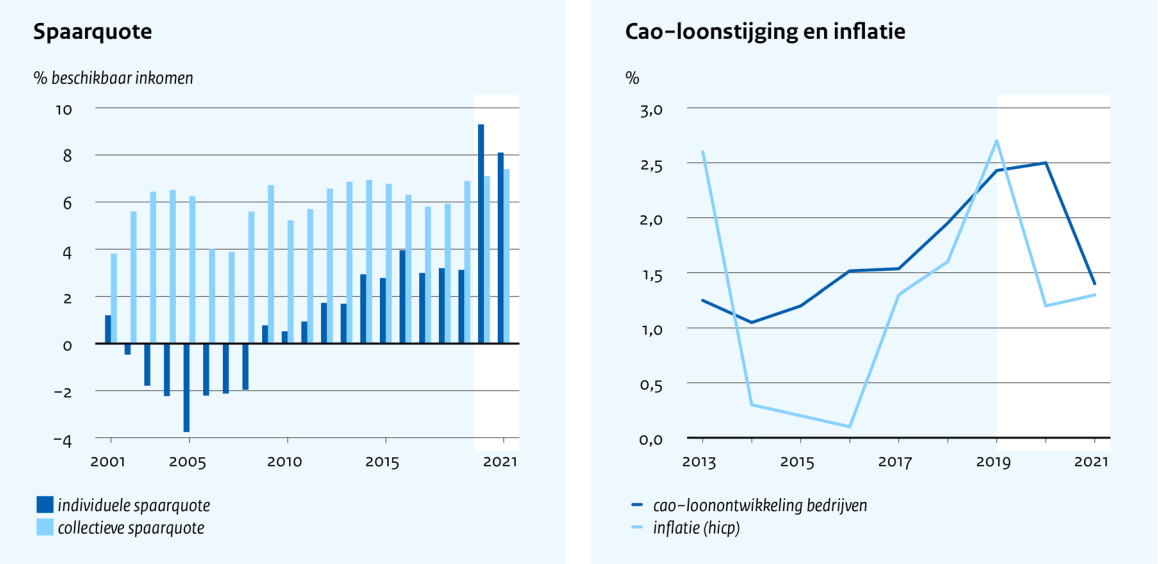

Bron: CBS en CPB (link)

Het herstel van de bedrijfsinvesteringen is in 2021 zeer timide, maar de overheidsinvesteringen nemen sterk toe. Na een afname van 7,7% in 2020, nemen de bedrijfsinvesteringen naar verwachting slechts met 2,0% toe. De bestaande onzekerheid leidt tot uitstel van investeringen. Ook de lage bezettingsgraad en sombere omzetverwachtingen beperken de investeringsgroei. De lage kapitaalkosten hebben slechts een beperkt

opwaarts effect. Tegelijkertijd nemen in 2021 de overheidsinvesteringen sterk toe, met 9,6%, als gevolg van het naar voren halen van infrastructurele projecten en door het Nationaal Groeifonds.

Naar verwachting zal de woningmarkt pas op een later moment, en minder sterk, afkoelen dan eerder dit jaar geraamd. Dit jaar stijgen huizenprijzen nog met 7,6% gevolgd door een jaar-op-jaarstijging met 3,5% volgend jaar. De stijging in 2021 is vrijwel volledig toe te rekenen aan het overloopeffect van de hoge stijging van huizenprijzen in 2020. Het aantal transacties van bestaande koopwoningen stijgt dit jaar met 4,8% en daalt volgend jaar met 8%. Deze daling hangt vooral samen met het lage aantal woningen dat te koop staat en minder met het afkoelen van de markt. De wijziging van de overdrachtsbelasting leidt tot een verschuiving van transacties van eind 2020 naar begin 2021 en los van dit eenmalige effect tot een geleidelijke daling van het aantal transacties vanaf 2021. Woninginvesteringen dalen dit jaar met 2,9% en volgend jaar met nog eens 2,5%. Hoewel er verschillende beleidsinitiatieven zijn om de nieuwbouwproductie te vergroten en de vraag naar woonruimte onverminderd groot is, wijzen zowel de ontwikkeling van woninginvesteringen na het begin van de coronapandemie als de gedaalde vergunningverlening op een daling van woninginvesteringen.

De werkloosheid loopt in 2021 verder op naar 6,1%. Het is gebruikelijk dat de arbeidsmarkt met vertraging reageert op productieschokken. Het omvangrijke steunbeleid heeft uitstel van bedrijfsbeslissingen over reorganisaties daarbij gefaciliteerd. De effectiviteit van het steunbeleid neemt echter geleidelijk af. De productiegroei in 2021 komt niet tot uitdrukking in een stijging van de werkgelegenheid maar in stijging van het aantal gewerkte uren per persoon, na een sterke afname tijdens de eerste coronagolf (figuur 1.6 rechts). In het start-stop-scenario nemen bestedingen niet toe en zijn de bedrijfsomzetten geringer. Bedrijven zijn dan dusdanig verzwakt dat grootschaliger baanverlies niet te vermijden is. Dit werkloosheid loopt dan op naar 8% eind 2021.

Ondanks de verlaagde kortingsgrens worden in 2021 in de basisraming pensioenkortingen verwacht, en er is ook sprake van stijgende pensioenpremies. De koopkracht van gepensioneerden staat volgend jaar onder druk doordat de meeste pensioenuitkeringen niet of slechts gedeeltelijk worden geïndexeerd. Bij enkele grote fondsen wordt volgend jaar bovendien nominaal gekort. Bij het pensioenakkoord is de kortingsgrens voor 2021 verlaagd van 100% naar 90%. Een aantal grote fondsen zit daar op dit moment echter nog onder. In de raming is daarom sprake van een korting die circa de helft van de gepensioneerden zal raken. De gemiddelde korting bij de fondsen die moeten korten, bedraagt ongeveer 2% halverwege 2021. Uiteindelijk zijn de dekkingsgraden van 31 december 2020 bepalend. Daarnaast vertalen de lage premiedekkingsgraden als gevolg van de lagere rente zich in stijgende pensioenpremies.

Naar verwachting bedraagt de inflatie 1,2% in 2020 en 1,3% in 2021. De raming wordt echter gekenmerkt door grote onzekerheid. Aanbodknelpunten en vraageffecten werken in de Nederlandse economie op dit moment tegen elkaar in. Naar verwachting gaan in de loop van de tijd de vraageffecten domineren. Aanbodknelpunten zullen afnemen naarmate de beperkingen als gevolg van corona minder worden. Vraageffecten zullen echter juist toenemen wanneer de werkloosheid oploopt en het vertrouwen in de economie laag blijft.

Als gevolg van de ruimere arbeidsmarkt en onzekere vooruitzichten zwakt de loongroei in 2021 af. De loonstijging in de rest van 2020 en 2021 zal onder druk staan door de stijgende werkloosheid. De cao-loongroei voor bedrijven zwakt naar verwachting af van 2,5% in 2020 naar 1,4% in 2021.[14]

[14] De loonvoet bedrijven stijgt met 5,4% in 2020 en daalt met 0,1% in 2021. De ontwikkeling van de loonvoet bedrijven wijkt daarmee sterk af van die van de cao-loongroei. Dit komt door de loonkostensubsidie NOW en de continuïteitsbijdrage in de zorg, die een opwaarts effect hebben op de loonvoetmutatie bedrijven in 2020 van 2,8%-punt en een neerwaarts effect van 1,9%-punt in 2021; ook is er een neerwaarts effect in 2022. Door de coronacrisis is het aantal gewerkte uren gedaald, terwijl werkgevers met behulp van de

De coronarecessie drukt de loonstijging en daarmee de toename van de koopkracht. Door lastenverlichting in 2021 blijft sprake van een mediane statische koopkrachtstijging van 1,0%, duidelijk minder dan de 2,2% in 2020. In deze coronarecessie is de zeggingskracht van de statische koopkrachtcijfers extra beperkt doordat die geen rekening houden met de effecten van hogere werkloosheid en lagere omzet van zelfstandigen.

3 Fors tekort op overheidsbegroting

De steunmaatregelen en de recessie leiden tot een zeer groot begrotingstekort. Sinds Prinsjesdag zijn aanvullende steunmaatregelen genomen die relatief beperkt van omvang zijn.[15] Het gaat onder andere om uitbreiding van de tegemoetkoming vaste lasten (TVL), een tegemoetkoming voor horecabedrijven boven op de TVL, uitstel van de vermogenstoets in de Tozo-regeling voor zzp'ers en meer tijd voor ondernemers om belastingschuld door corona af te lossen.[16] Daarnaast zijn de uitgaven voor de testcapaciteit flink verhoogd. De tweede coronagolf betekent verder dat het budgettaire beslag van bestaande mee-ademende steunmaatregelen groter zal zijn. De uitgaven voor NOW3 zijn opwaarts herzien met 2 mld euro tot ruim 8 mld euro. Naast aanvullende steunmaatregelen zijn in deze projectie de extra uitgaven voor het Groninger aardbevingsgebied en de extra uitgaven voor het Huisvestingsfonds verwerkt.[17] Het begrotingstekort in 2021 wordt geraamd op 4,6% bbp, kleiner dan het tekort van 6,1% bbp in 2020. Het tekort in 2020 is vergelijkbaar met het tekort in 1982 (5,9% bbp) en overtreft enigszins het tekort in 2010 (5,2% bbp).[18] Het tekort neemt in 2021 af door het verdere herstel van de economie en door het aflopen van de steunmaatregelen halverwege het jaar. Het geraamde begrotingstekort in het start-stop-scenario is fors groter: 6,7% bbp in 2021. De overheidsschuld loopt in dat scenario op naar 63,6% bbp, duidelijk onder het Europees gemiddelde en nog ver weg van niveaus die als problematisch kunnen worden beschouwd.

De pandemie heeft een beperkt opwaarts effect op de totale uitgaven aan collectieve zorg in 2020 en 2021.[19] Het effect van het coronavirus op de totale collectieve zorguitgaven bestaat uit het deels wegvallen van de reguliere zorg, de compensatie van zorgaanbieders (o.a. tandartsen, fysiotherapeuten, ziekenhuizen) voor omzetdaling als gevolg van het coronavirus en de extra uitgaven voor bijvoorbeeld de aanschaf van beschermingsmiddelen. Het coronavirus heeft in 2020 en 2021 een neerwaarts effect op de zorguitkeringen, omdat de daling van de reguliere zorg groter is dan de extra uitgaven voor de intensive care en de aanschaf van beschermingsmiddelen.

De collectieve zorguitgaven als percentage van het bbp nemen met 0,7%-punt toe in 2020 en blijven onveranderd in 2021. De reële stijging van de collectieve zorguitgaven bedraagt 3,4% in 2020 en 3,0% in 2021. De collectieve zorguitgaven stijgen in nominale termen met 5,6% in 2020 en met 4,5% in 2021.

---

loonkostensubsidies werknemers wel doorbetalen. Dit betekent dat het brutoloon per werkende in euro's niet veel wijzigt, maar dat de loonvoet per gewerkt uur fors stijgt in 2020. Het effect is tijdelijk, waardoor er in 2021 en 2022 sprake is van een neerwaarts effect.

[15] De raming is gebaseerd op begrotingsmaatregelen gepubliceerd tot en met 13 november 2020.

[16] Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, 2020, De economische impact van het coronavirus en contactbeperkende maatregelen, Kamerbrief. (link) ; Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2020, Uitstel beperkte vermogenstoets in de Tozo, Kamerbrief. (link) ; Ministerie van Financiën, 2020, Ondernemers krijgen langer tijd om belastingschuld door corona af te lossen, Nieuwsbericht. (link)

[17] Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020, Bestuurlijke afspraken aardbevingsgebied Groningen, Kamerbrief. (link) Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020, Voortgang versnelling woningbouw, Kamerbrief. (link)

[18] In 1995 was het tekort groter (8,7% bbp) maar dit kwam door de afkoop van de jaarlijkse subsidies aan woningcorporaties (4,9% bbp).

[19] De zorgbonus, de uitgaven voor corona-testcapaciteit, aanschaf en distributie medische hulpmiddelen en vaccinontwikkeling zijn geen onderdeel van het deelplafond Zorg en de collectieve zorguitgaven maar zijn onderdeel van het deelplafond Rijk. Het gaat om 4 mld euro in 2020 en 3,5 mld euro in 2021.

Figuur 1.12 Begrotingstekort en overheidsschuld in basisraming en start-stop-scenario

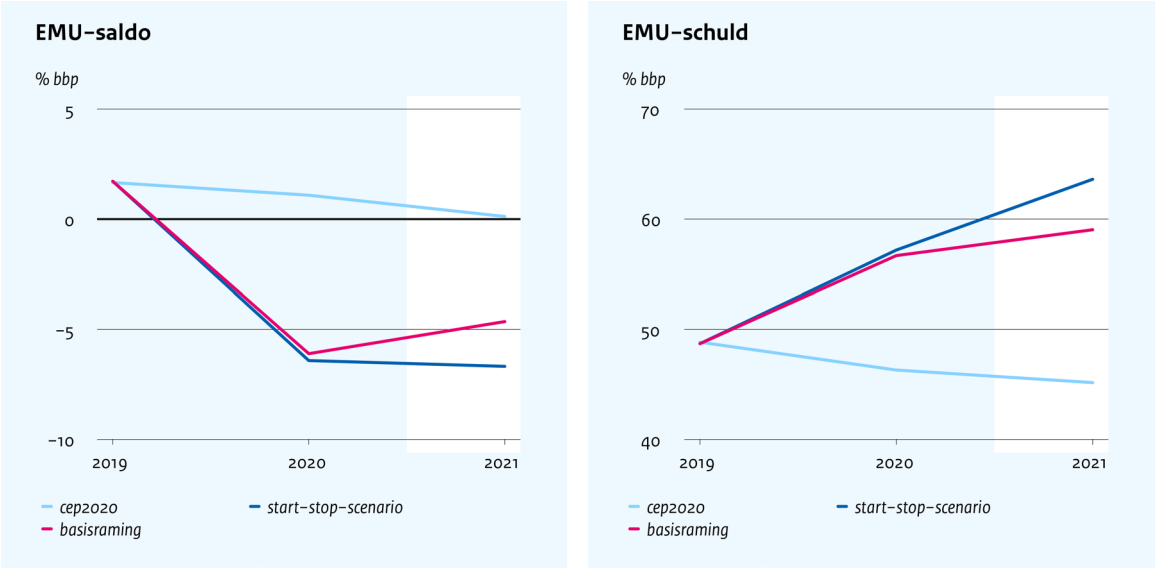

Bron: CBS en CPB (link)

Figuur 1.13 Begrotingstekort en lasten- en uitgavenquote

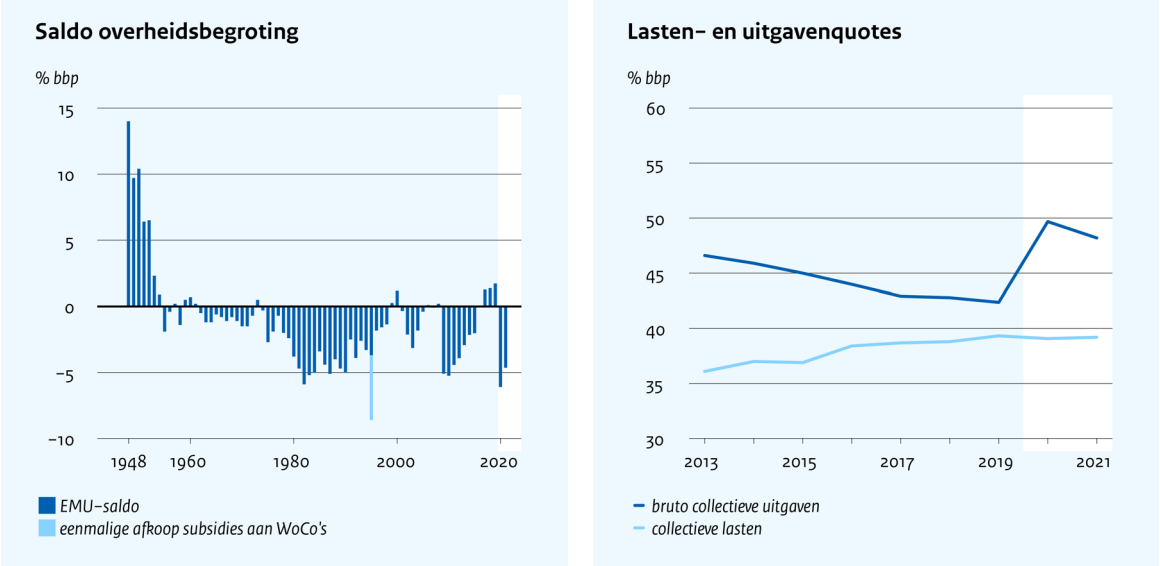

Bron: CBS en CPB (link)

4 Overwegingen voor beleid

De ontwikkeling van de pandemie blijft onzeker, wat betekent dat gegeven voor beleid? De nieuwe contactbeperkingen om het virus weer terug te dringen kunnen de vraag oproepen of er aanvullende steun nodig is, en of de geplande afbouw van het steunbeleid nog wel verstandig is. Geven de nieuwe economische inzichten aanleiding om de koers te herzien? Enerzijds heeft de snelle heropleving van het virus geïllustreerd dat de economische ontwikkelingen nog altijd fundamenteel onzeker zijn. Verdere tegenslagen in de strijd tegen de epidemie zijn voorstelbaar. Anderzijds zien we dat de economische impact van de nieuwe

contactbeperkingen wezenlijk kleiner is dan in het voorjaar, en dat de economie zich in de zomer veerkrachtig kon herstellen.

Bij de vraag welk steun- en herstelbeleid passend is, moeten de kosten en baten van het beleid worden afgewogen. Dat is geen exacte wetenschap. De directe kosten zijn nog vrij goed in te schatten, maar er zijn ook kosten als gevolg van het verstoren van de economische dynamiek, die moeilijker te becijferen zijn. De baten laten zich nog moeilijker kwantificeren. Uiteindelijk betreft het hier ook een politieke keuze, waarin ook niet-economische argumenten worden meegewogen, zoals de sociaal-maatschappelijke kosten van werkloosheid, of het maatschappelijk belang dat aan bepaalde sectoren wordt gehecht. Wij beperken ons hier gezien onze expertise tot de economische overwegingen.

Het gevaar op een liquiditeitscrisis lijkt nu minder aanwezig. Initieel was het voorkomen van een neerwaartse spiraal een belangrijk argument voor grootschalig steunbeleid. De aanbodrestricties door verstoorde handel en het plotselinge wegvallen van omzet in sommige sectoren hadden als risico dat bedrijven in acute betalingsnood zouden komen, waardoor een domino-effect zou kunnen ontstaan. Zo'n liquiditeitscrisis kan ook overslaan naar de financiële sector, hetgeen de crisis verder verergert. Dat gevaar is nu minder acuut: van aanbodrestricties in de internationale handel is nu veel minder sprake en veel bedrijven hebben zich inmiddels kunnen instellen op de nieuwe situatie.

Steun gericht op de getroffen sectoren kan blijvende schade voorkomen, maar dat argument geldt niet voor alle bedrijven even sterk. De voornaamste steunmaatregelen (NOW, Tozo, TVL) zijn gebaseerd op omzetverlies en richten zich daarmee op de meest getroffen sectoren. De economische rationale hierachter is dat faillissementen en werkloosheid gepaard kunnen gaan met keteneffecten en verlies aan (immaterieel) kapitaal. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om bedrijfsspecifieke kennis en netwerken die niet eenvoudig weer kunnen worden opgebouwd. Het voorkomen van dit verlies kan een argument zijn om getroffen bedrijven tijdelijk te steunen. Hierbij is wel relevant dat de mogelijke economische schade als gevolg van faillissementen of ontslag in sommige bedrijven en sectoren (bijvoorbeeld kennisintensieve industrie) veel groter is dan in andere (bijvoorbeeld de horeca).

De balans tussen voor- en nadelen van dit beleid verslechtert naarmate de crisis langer duurt. Een nadeel van deze steun is dat die de normale economische dynamiek hindert: bedrijven zonder toekomst worden in de lucht gehouden, waardoor nieuwe bedrijven minder kans krijgen. Daarmee groeit het risico dat er na stopzetting alsnog grote problemen ontstaan. Het opvallend lage aantal faillissementen is een aanwijzing dat de dynamiek op dit moment wordt verstoord. Als perspectief op herstel ontbreekt, is dit soort steun bovendien niet zinvol; de overheid kan immers niet eeuwig blijven steunen. Naarmate de crisis langer duurt, is het steeds minder waarschijnlijk dat de economie van begin 2020 terugkeert. Sommige bedrijven en sectoren die er aan het begin van dit jaar wellicht nog relatief goed voorstonden, zullen nu een herstructurering moeten doormaken. Deels mag worden verwacht dat de coronacrisis tot blijvende verschuivingen leidt (bijvoorbeeld versnelling van de digitale economie), deels is dit een regulier proces in een economische neergang. Een nadeel van langdurig steunbeleid is dat het een noodzakelijk proces van herstructurering vertraagt, en zo herstel in de weg staat, bijvoorbeeld doordat mensen worden 'vastgehouden' in minder productieve banen of doordat omscholing wordt uitgesteld. De effectiviteit van steunbeleid neemt dus af met de tijd, terwijl de kosten oplopen.[20]

De nieuwe contactbeperkingen leiden niet tot wezenlijk andere inzichten over het ingezette afbouwtraject in het steunbeleid, ook omdat het beleid tegenvallende economische ontwikkelingen deels automatisch opvangt. Om de dynamiek niet te zeer te hinderen en reallocatie te bespoedigen, kent het

[20] Jongen, E. en P. Koning, 2020, Lessen voor de NOW, CPB coronapublicatie. (link)

aangekondigde steunbeleid een afbouwtraject, waarin het pakket in enkele stappen wordt versoberd. Tegelijkertijd is er flankerend beleid ingezet, onder meer intensivering in scholing en hulp bij problematische schulden. De contactbeperkingen van deze herfst veranderen de economische logica achter deze beleidsmix niet: de noodzakelijke herstructurering wordt eerder groter dan kleiner nu duidelijk is dat de coronacrisis langer duurt dan in de zomer werd gehoopt. Daarbij is ook relevant dat de economische impact van de maatregelen duidelijk kleiner is dan in het voorjaar, en dat de steun mee-ademt met de economische ontwikkeling, doordat deze is gebaseerd op omzetverlies. Deze vormgeving betekent dat de steun omvangrijker wordt nu er nieuwe contactbeperkingen van kracht zijn. De keuze om het steunbeleid voor een wat langere periode aan te kondigen, draagt bovendien bij aan rust en herstel van vertrouwen. Ondernemers weten op voorhand waar ze aan toe zijn en dat ze op meer omvangrijke steun kunnen rekenen als het slechter gaat.

Een ander argument voor steunbeleid is economische stabilisatie, dit argument wint aan kracht naarmate de crisis dieper is en langer duurt. Een economische crisis kan een zelfversterkend effect hebben wanneer inkomens- en vertrouwensverlies leiden tot vraaguitval: consumenten houden de hand op de knip, bedrijven stellen investeringen uit tot betere tijden. De overheid kan dit mechanisme doorbreken door anticyclisch beleid te voeren. Zulk beleid kent in een mildere economische neergang nadelen omdat het moeilijk te richten en te timen is, maar in een omvangrijke crisis als deze zijn deze nadelen minder prominent. De logica achter dergelijk beleid wordt bovendien versterkt doordat de kwetsbaarheden in de economie door de eerste golf zijn vergroot, bedrijven hebben al ingeteerd op hun reserves.

Steunbeleid gericht op stabilisatie is echter niet noodzakelijk gericht op de meest getroffen sectoren. De economische literatuur geeft enkele handvatten voor kansrijke beleidsopties gericht op stabilisatie. Anticyclisch beleid is het meest effectief als het aan de zogeheten 'drie T's' voldoet: *targeted* (doelgericht), *timely* (tijdig) en *temporary* (tijdelijk), en als het aansluit op beleidsdoelen voor de lange termijn.[21] Daarnaast is specifiek aan de coronacrisis dat rekening dient te worden gehouden met resterende aanbodbeperkingen, stimulering van begrensde sectoren haalt niets uit. Hieronder is dit uitgewerkt voor de huidige crisis.

- *Targeted:* overheidsbestedingen leveren het meeste waar voor hun geld als ze goed gericht zijn. In deze crisis betekent dit bijvoorbeeld dat algemene lastenverlichting voor huishoudens waarschijnlijk minder effectief is, aangezien de gemiddelde besparingen van huishoudens op dit moment op recordhoogte liggen. Maar we weten ook dat de coronacrisis zeer ongelijk uitpakt, sommige huishoudens (zelfstandigen, flexwerkers) zijn veel sterker getroffen en verkeren juist wel in financiële problemen. Ondersteuning van dergelijke huishoudens leidt waarschijnlijk één-op-één tot hogere bestedingen en kan bovendien veel sociale schade voorkomen. (Toegang tot) liquiditeitssteun voor bedrijven is mogelijk ook kansrijk (zeker als de financiële sector meer last gaat krijgen van de crisis), maar dat geldt dan weer in mindere mate voor steun aan sectoren die voor een herstructurering staan. Bedrijven die nog wel goede perspectieven kennen, kunnen gebaat zijn bij lastenverlichting.
- *Timely*: initiatieven die pas na geruime tijd tot daadwerkelijke bestedingen leiden, kunnen (behoudens aankondigings- en vertrouwenseffecten) weinig uithalen om de economie uit het slop te trekken. Dit maakt bijvoorbeeld nieuwe investeringen in infrastructuur minder geschikt als steunbeleid. Het naar voren halen van investeringen die reeds gepland zijn, kan kansrijker zijn.
- *Temporary:* hoewel de overheidsfinanciën niet in gevaar zijn, leidt de coronacrisis waarschijnlijk wel tot een blijvende verslechtering van de verhouding tussen inkomsten en uitgaven. Om die reden is het niet verstandig om op dit moment beleid te voeren dat de overheidsbestedingen duurzaam verhoogt. Tijdelijke uitgaven zijn dus te prefereren, zeker als die langetermijndoelen dienen. Gedacht kan worden aan uitgaven voor verduurzaming.

[21] Veldhuizen, S. van, en B. Smid, 2020, Opties voor vraagstimulering, CPB coronapublicatie. (link)

De aard van de coronacrisis verandert geleidelijk, de uitdaging is om het beleid hierop aan te laten sluiten. In de eerste fase van de crisis stonden zorgen rondom verstoorde productieketens en liquiditeit centraal. In de tweede fase werd duidelijk dat deze crisis zeer ongelijk uitpakt, en sommige sectoren en werknemers veel harder raakt dan andere. Naarmate de crisis langer duurt, treden tweederonde-effecten op, en krijgt de crisis meer trekken van een normale crisis, waarin vraaguitval tot onderbesteding leidt. Resterende contactbeperkingen en vrees bij consumenten voor besmetting zorgen daarbij nog altijd voor aanvullende sectorale problematiek, die naarmate de crisis langer duurt ook tot permanente structuurveranderingen in de economie kan leiden. Overheden zijn wereldwijd met een ongekend beleidsexperiment bezig om de gevolgen van deze crisis zo goed mogelijk op te vangen. Dergelijk omvangrijk overheidsingrijpen kent onvermijdelijk ook nadelen. Het vinden van een goede balans tussen steun, herstel van dynamiek en stimulering vergt stuurmanskunst, die er vanaf de wal allicht makkelijker uitziet dan op de brug.

Belangrijkste verschillen met de Macro Economische Verkenning 2021

De belangrijkste verschillen met de septemberraming zijn:

- Op basis van sterker dan verwacht herstel in het derde kwartaal is de daling van de relevante wereldhandel in 2020 herzien van 9,3% naar 8,8%. De toename van de relevante wereldhandel in 2021 is neerwaarts herzien van 6,8% naar 6% vanwege de tweede coronagolf in Europa. Daar komt bij dat voor de handel met het VK niet langer wordt uitgegaan van een vrijhandelsakkoord maar handel op basis van WTO-condities, die gepaard zal gaan met extra strubbelingen in 2021.
- Het herstel van het Nederlands bbp in het derde kwartaal is sterker dan verwacht. Volgens voorlopige CBS-cijfers nam het bbp in het derde kwartaal toe met 7,7% ten opzichte van het voorgaand kwartaal; in de Macro Economische Verkenning was een toename van 3,9% geraamd.
- De tweede coronagolf en de resulterende contactbeperkende maatregelen hebben geleid tot een neerwaartse herziening van de bbp-ontwikkeling in het vierde kwartaal. Er wordt nu een daling van 1,9% verwacht; in september waren voortgaand herstel en een toename van 2,1% geraamd.
- Het effect op de groei in 2020 van de opwaartse bijstelling in het derde kwartaal is groter dan dat van de neerwaartse bijstelling in het vierde kwartaal. De bbp-daling is herzien van 5,0% naar 4,2%.
- De neerwaartse bijstelling van het vierde kwartaal heeft een negatief overloopeffect op 2021. De tweede coronagolf werkt ook nog negatief door begin 2021. De bbp-raming voor 2021 is neerwaarts herzien van 3,5% naar 2,8%.
- De consumentenprijsstijging (hicp) in 2020 is neerwaarts herzien van 1,4% naar 1,2% op basis van realisaties. De consumentenprijsstijging in 2021 is 0,1%-punt neerwaarts herzien.
- De werkloosheid in 2020 is neerwaarts herzien van 4,3% naar 4,1% van de beroepsbevolking op basis van realisaties.
- De werkloosheid in 2021 is opwaarts herzien van 5,9% naar 6,1% van de beroepsbevolking als gevolg van de tweede coronagolf.
- Het beroep op NOW3 is vanwege de tweede golf en het weer sluiten van horeca en de cultuursector opwaarts herzien met 2 mld euro tot ruim 8 mld euro, deels tot uitdrukking komend in de begroting van 2020 en deels in die van 2021.
- Voor het Europese coronasteunfonds (RRF, *Recovery and Resilience Fund*) is voor Nederland een bedrag van 0,380 mld euro opgenomen. Op basis van de tekst in de Miljoenennota is verondersteld dat een plan wordt ingediend, waardoor Nederland in aanmerking komt voor een voorschot in 2021.
- Het EMU-saldo is in 2020 met 1,5%-punt en in 2021 met 0,5%-punt opwaarts bijgesteld. Dit komt vooral door meevallers bij de belastinginkomsten die de hogere uitgaven vanwege de coronamaatregelen compenseren.
- Het aan ondernemers verleende belastinguitstel is neerwaarts bijgesteld met 0,6 mld euro tot 12,5 mld euro in 2020. Er is verondersteld dat dit bedrag binnen vier jaar wordt terugbetaald. Het belastinguitstel heeft geen invloed op het EMU-saldo maar wel op de overheidsschuld.
- De EMU-schuld is neerwaarts bijgesteld met respectievelijk 3,2%-punt en 3,0%-punt in 2020 en 2021. Dit komt door het hogere EMU-saldo, het hogere bbp en een bijstelling van de kas-transverschillen. Boekingen op kas- en transactiebasis kunnen sterk verschillen. Deze verschillen zijn in 2020 en 2021 nog sterker door de coronacrisis.

Bijlagen

De bijlagen bij de Novemberraming 2021 en de actualisatie middellangetermijnverkenning 2022-2025 zijn digitaal beschikbaar op de website van het CPB (link).

De cijfers in de hierna volgende tabellen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2019 van het CBS. In de cijfers is de Nationale rekeningen 2015 revisie verwerkt. De cijfers voor de jaren 1995-2019 zijn gebaseerd op CBS-informatie na revisie zoals deze in juni 2020 op Statline is gepubliceerd, aangevuld met CPB-interpolaties en door het CPB gemaakte inschattingen met behulp van ontwikkelingen van vóór de revisie. Alle cijfers van voor 1995 dateren van vóór de revisie 2015, hierdoor is er vooralsnog sprake van een revisiebreuk in de tijdreeksen. Deze breuk is zichtbaar gemaakt door in de tijdreeksen het jaar 1995 zowel vóór als na revisie op te nemen.

De volgende bijlagen zijn beschikbaar:

1	Kerngegevens voor Nederland, 1970-2025
2	Aanvullende kerngegevens Nederland, 1970-2025
3	Kerngegevens wereldeconomie en externe data voor Nederland, 1970-2025
4.1	Middelen en bestedingen 2019 (mld euro, mutaties per jaar in %)
4.2	Middelen en bestedingen 2020 (mld euro, mutaties per jaar in %)
4.3	Middelen en bestedingen 2021 (mld euro, mutaties per jaar in %)
4.4	Middelen en bestedingen 2022 (mld euro, mutaties per jaar in %)
4.5	Middelen en bestedingen 2023 (mld euro, mutaties per jaar in %)
4.6	Middelen en bestedingen 2024 (mld euro, mutaties per jaar in %)
4.7	Middelen en bestedingen 2025 (mld euro, mutaties per jaar in %)
5	Middelen en Bestedingen, mutaties, 1970-2025
6	Middelen en Bestedingen, niveaus in lopende prijzen, 1970-2025
7	Consumptie, inkomen en besparingen van huishoudens en investeringen, 1970-2025
8	Nederlandse invoer en uitvoer, 1970-2025
9	Prijzen, lonen en koppeling, 1970-2025
10	Kerngegevens arbeidsmarkt, 1970-2025
11	Kerngegevens collectieve financiën, naar functie, 1970-2025
12	Kerngegevens collectieve sector, uitgaven en inkomsten, 1970-2025
13	Belasting- en premieontvangsten, 2000-2025
14	Sociale zekerheid, 1970-2025
15	Belasting- en premietarieven, 2001-2025
16A	Nominaal besteedbare inkomens, 2020 en 2021
16B	Nominaal besteedbare inkomens, 2022
17	Koopkracht, wig, lonen en sociale lasten, 1970-2025
18A	Statische koopkrachtontwikkeling per jaar, 2020 en 2021
18B	Statische koopkrachtontwikkeling per jaar, 2022-2025